

9814
217

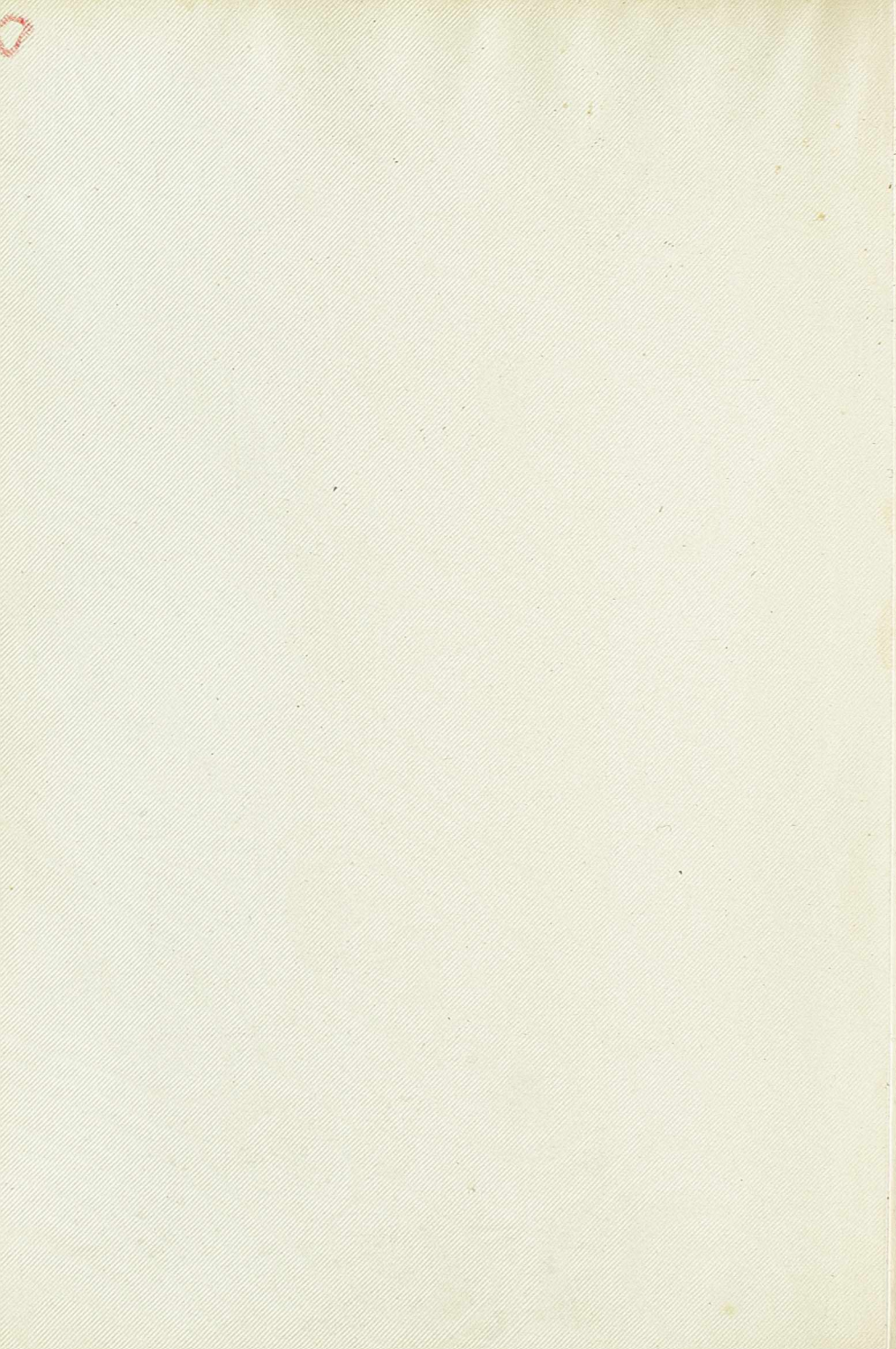
ПРЕТЦИ И ПОТОМЦИ

Историјске слике из постања данашње Србије

НАПИСАО

Л. Комарчић

Том
217

одличити пријатељу Јос. Живојиноу П. Симићу,
у знак пријатељског сећања.

1. IV 1911

ПРЕТЦИ И ПОТОМЦИ

ИСТОРИЈСКЕ СЛИКЕ ИЗ ПОСТАЊА ДАНАШЊЕ СРБИЈЕ

УНИВ. БИБЛИОТЕКА

И. Бр. 90219 . 1

НАПИСАО

Д. КОМАРЧИЋ

Јосиф Симић

Ово је дело украшено сликама Њихових Величанстава
Краља Александра I и Краљице Драге

БИБЛИОТЕКА
ЖИВОЈИНА П. СИМИЋА
БИВ. ДИРЕКТОРА И Његове ПОК. ДЕЦЕ
ВАСИЛИЈА И БРАНИСЛАВЕ

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА Д. ДИМИТРИЈЕВИЋА, ИВАН-БЕГОВА УЛИЦА БРОЈ 1

1901.

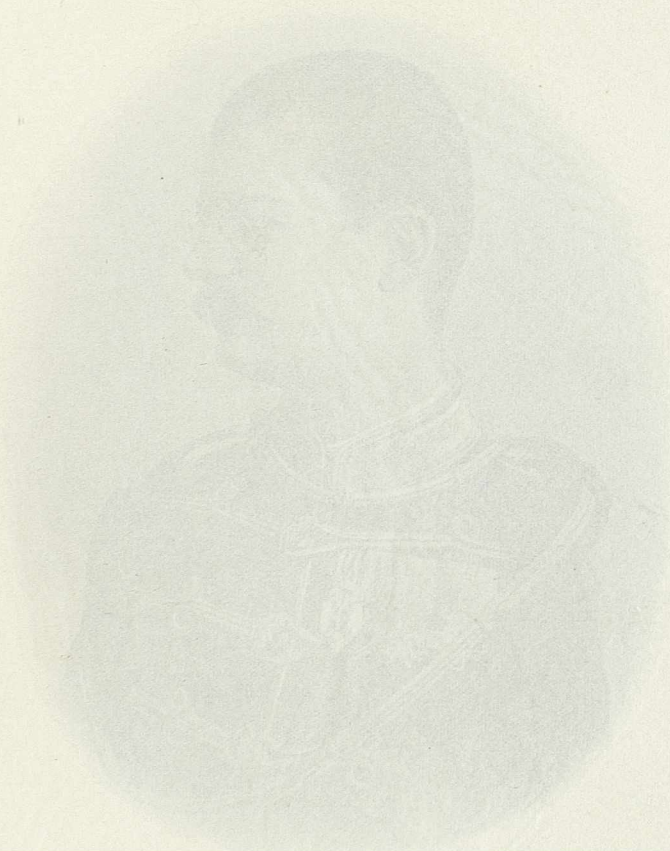
INSTITUTIONAL REPORT

REPORT OF THE

COMMISSIONER OF THE
GENERAL LAND OFFICE
OF THE UNITED STATES
DEPARTMENT OF THE INTERIOR

REPORT OF THE
COMMISSIONER OF THE
GENERAL LAND OFFICE
OF THE UNITED STATES
DEPARTMENT OF THE INTERIOR

НАПОМЕНЕ

Ово није историја. Ово су живе историјске слике из постања данашње Србије.

Пишући ово дело, писац се служио : **Историјом Србије** — од 1813—1815 — од Симе Милутиновића Сарајлије ; књигом : **Србија и Русија** од Нила Попова ; књигама : **Кнежевина Србија и Поменик знаменитих људи** од Милана Ђ. Милићевића ; књигом : **Милош Обреновић или Поглед на историју Србије** — као одговор Сипријану Роберту — од Кнеза Михаила ; песмама из „**Тројесестарства**“ од Симе Милутиновића Сарајлије, и још неким другим податцима, причама и анегдотама из доба другог устанка, што их је писац, овде, онде, од појединих старих људи, чуо и прибележио.....

ПРОЛОГ

Народи су што и људи. Има их што их притискује рђа чајска ; они се тој рђи предају: они ни малим прстом неће да мрдну, те да се ње отресу!... Они не живе, већ чаме, све док их метла времена с лица земље не побрише и не баци на сметлиште вечнога заборава!... А има их што се никаку злу, које их ма с које стране снађе, не подају, већ се с њим у коштац хватају, носе и рву, док не уграбе zgodну прилику, срећан тренутак, да њим о земљу тресну и да га се ослободе, па да отпочну живети и напредовати, као и други сретни и слободни народи.....

Међу ове народе долази, по целој својој прошлости, и — српски народ. — — — —

*

Кад је оно пре пет стотина година из Азије навалила у Европу турска најезда, да поплави не само Балкан и балканске народе, већ и целу равну Панонију, питоми Срем и Славонију, и да из темеља заљуља и сам горди

Беч и целу Ћесарију, — онда се та хала прво сударила с расом српском — на реци Марици. То беше страшан и крвав судар. И Срби и Турци запливаше у потоке своје крви. Њима је требало готово две деценије да се опораве, па опет да једни на друге груну. Тај други, одсуднији судар био је на тужном Косову Пољу. У тој језовитој, али и у тој витешкој, борби, два су цара погинула: цар Мурат и цар Лазар.... Лаб и Ситница потекоше мутни и крвави: ту је пао старац Југ - Богдане, ту је пало девет Југовића; ту је пао Бановић Страхиња; ту је пао Милош Обилићу и његова оба побратима; — ту изгибе сва царева војска!... Ту је српско пропануло царство!..

*

Српско је царство на Косову пропало, али не и српски народ. Он је и даље наста-вио очајну борбу против азијске најезде: од боја на Марици, па до боја под самим зидинама Беча, нема ни једнога бојног поља, на коме се крст с полумесецем сударио, а да ту нису бојак с Турцима били и витешки синови српског народа!.... Оцеви су падали, али су на самрти својим синовима у аманет остављали, да ту вековну борбу с Турцима наставе, све до онога дана, кад у књизи судбине буде записано, да је куцнуо час васкрсенију српске слободе!....

Народ је српски веровао у то своје васкрсеније. И њега та вера није преварила. Он је

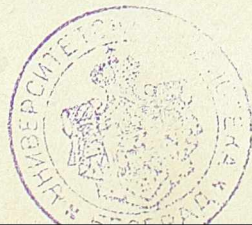
последњи пао, бранећи своју слободу и слободу Балкана, а први се дигао да се ослободи...

*

Српска раса има нешто у својој крви што ретко која раса има. На шару земаљском нема ниједног народа, који је више крви пролио за своју слободу и своје политичко биће, него српски народ. Он је и у своме паду велики: он једини има право да своју пропаст на Косову прославља; јер га је она за пет дугих векова подсећала, како ваља гинути за своју Отаџбину!..... Он је дао толике велике људе и себи и другоме: Обилић је већи од Сцеволе, а Рајић и Синђелић од Леониде.... Он је десет пута више задужио свет, него што је свет задужио њега; јер је он, вековима био бедем, о који се разбијала азијска поплава, која је грозила да поплави цео образовани Запад!.....

*

Па, и у културном погледу, народ је српски велики. Његов је језик милозвучан: оно што је талијански међу латинским језицима, то је српски међу словенским; његова је песма пуна љубави, пуна милоште; а његов еп, не само класичан, него и громовит... он је сличан труби небесној. Док су Омирове песме пуне лукавства и замки, разапетих да се други у њих хватају, дотле је еп српскога народа пун витештва — да своју властиту слободу брани,

VIII

да узноси јунаштво и својега противника; да правду штити.... Он укида ропство онда, кад га други законом у живот уводе!.... Каква узвишеност душе његове, каква племенитост срца његова!...

Такви народи не мру, већ вечно живе!.. Они могу да посрну, али пропасти не могу!...

ПРЕТЦИ И ПОТОМЦИ

I

„Божји су путе недостижни“!...

Давно је то било. Онда су још кошите турских хатова разносиле ову лепу земљу Србинову; турски сејмени, баше и субаше, још су пиروвали и банкарлили се по питомим селима и засеоцима српским; овда, онда, чула би се тужна запевка какве несрећне мајке, што су јој бесни сејмени уграбили јединицу кћер и одвели је у хареме својих развратних ага и бегова... Јест, кад ова наша прича почиње, ова наша питома Шумадија била је тужна робиња, а овај витешки народ српски — голотрба раја турска!...

*

То беше једнога жешког међудневичког дана. Сунце није грејало, него је жегло. Усијан ваздух чисто је треперио. Ниоткуд ни најмањег ветрића. Земља, чинило се, беше жар, а ваздух пламен. Вескање птица умукло; умукла и песма зрикавца у трави, и само што се чуло монотono хучање

реке Дичине, што се ломила по стрмом и стеновитом кориту свом, и кликтање сурих орлова, што су шестарили поврх Лисих Стена, мотрећи, не би ли где опазили кака год плена за се...

Тек око ињиндија поче по мало лахорити свеж и тијан поветарац. Он је шпрушио озго од испреламаних и густом шумом покривених надина горостаснога Вујна.

У то доба изби озго од Цавића стране један млад и отресит момак. Он је, Бога ми, могао имати својих 20—24 године. Био је осредњег стаса, широких плећа и нешто истурених преију, округласта лица, ведрa и висока чела, жива и општра погледа. У ходу и свему држању његовоме беше нечега поноситог. По оделу одмах се видело, да није из тога краја. Рудничка момчад онако се не носи. Пре је могао бити озго од некуд, од ужичке нахије. На глави је имао велики, полован фес; на ногама је имао пресне, али мајсторски поплетене, опанке. А што се опет марљиво обуо — то се казати не може. Тозлуци од мрка сукна, као да су срасли око оних снажних и мускулозних листова. На њему чисте и беле рубине од дебела сеоског беа. Кошуља му је допирала до испод подвезица. Горе је имао неку врсту џемадана од модрикастог сукна са веома уским рукавима, а врло малим арчем од мрка вунена гајтана. Преко џемадана имао је мало гуњче без рукава, опточено плавим гајтаном, те је, у неку руку, више личило на фермен, но на гуњче. Озго преко широких тка-

ница беше опасао некакво веома спретно славче, за које беше заденуо један омален гвоздењак, коме се јабука пресијавала као да је од ливена челика. Он га беше мало под гуњче прикрио, сигурно од завидна погледа турских сејмена. Он се упутио право броду на Дичини.

Одмах више брода две белије бељаху платно. Наш путник, чим их спази, он мало застаде. Извади један пешкирић иза силава, простре га на ледину, па на њ седе и стаде се изувати. То је био знак да ће на ону страну Дичине. Пошто се изу, он засука ногавице до преко самих колена. Ону обућу и тозлуке веза подвезама, метну их под мишку, па се упути броду. Оне две белије, чим га смотрише, оставише платно, спустише своје скуте, па изађоше из реке на рудину, ту обе стадоше једна поред друге. Једна беше старија, а друга млађа, а обе стасите, као да су никле у борику. На њима као снег беле рубине, а опасале се узаним женским тканицама. А како су им опет лепо стајала она мала женска гуњчад од, као угљен, мрка сукна, опточена рујевим гајтаном, како су их, у то доба, носиле младе жене и девојке на Руднику и око Рудника!.. Убрадиле се танким, белим убрадачима, тако, да су им се очи и један део лица једва видети могли. На први поглед, човек би се заклео, да су ово две сестре — старија и млађа, а није: то су биле — мати и кћи...

*

Кад онај млади путник мимо њих мину, он им назва Бога, а оне се обе смерно поклонише. Његови се погледи и нехотично зауставише на оној млађој. Да ли јој је умотрио оно лепо бело лице и оне дуге црне трепавице, што беху, рекло би се, бациле од себе читаву сенку? То беше девојче младо као јутрења капља росе. Њено се лице беше чисто зажарило, а некаква лака збуњеност, помешана с неком неразговорном стидљивошћу, беше плинула по њеним и онако руменим образима..... Момак нагази на воду. Није корачио ни корак два, па се окрете — да их још једном погледа. Оне још стајаху оборених глава и погледа.

Кад је прегазео реку, он узе опет онај свој пешкирић, простре га по једном камену, седе на њ, па се поче обувати. Обувао се врло полако, а очи су му се непрестано отимале онамо на другу страну Дичине. Оне две белшље беху се окренуле реци, да наставе белити своје платно, али кад су оназиле, да је млади путник, одмах према њима, сео и почео да се обува, онда и оне стану да очекују док се путник обује и оде, па да опет засучу своје беле скуте и рукаве па да наставе прекинути рад....

Шта је било те се наш путник онако дуго обувао још се ни данас не зна. Зна се само то, да су му погледи непрестано летели на другу страну реке. И пошто се обуо и дигао да пође, он је још једном погледао на оне две

белиње, које су на другој страни Дичине стајале као две Кановине статуе....

Боже, ко је у то доба могао и слутити, да ће се из овога, са свим случајног, сусрета, засновати светла и величанствена историја данашње Србије?!...

Тако је.

Божји су путеи недостижни!.....

II

„Велики буду — мали, а мали — велики.“

Судбина се често титра с градовима и селима, онако исто, као и с људима. Има их што их узастопце прати свако добро и Божји благослов, а има их, што их вечито притискује беда, невоља, сиромаштина..... Неки су знани и на далеко чувени, а за неке свет не зна ни да их има; има их који су друге подизали и прослављали, а сами су остали незнани и нечувени.. Ето, така је наизменична судбина и људи и градова и села, па и — читавих народа! — —

Брусница је била пре првог устанка малено и незнатно село; а доцније она је постала средиште и главно место рудничке нахије и столица војводи рудничкоме. А данас? — Она је опет постала село — незнано и од света готово забрављено!.....

Међу тим Брусница је то била, којој се, равно пре сто година, беше упутио онај наш млади путник, што је минуо поред оне две белиље, прегазив реку Дичину, латив се једне високе и доста припорите стране, избио горе на њено највише побиље, одакле му се указа не-

прегледни венац рудничких планина са своја два
циновска врха: Великим и Малим Штурцем; а
рекао би човек, да се ту баш пред њим, као
горостасна шећерова глава, до облака уздигао—
поносни Вујан..... Он ту и нехотице застаде.
Његову душу обузе неко, њему дотле непознато,
мишље. Учинио му се, да су и оне планине, и
она брда, и они сиви гоњаци, и они зелени
пропланци, и оне вијугаве реке и бучни потоци
— његова блиска својта..... Њему се учини —
као да је његова душа досад спавала неким
дубоким сном, па да је сад она исполинска брда
почеше дрмати и будити. Он се замисли. Испред
његових очију стадоше промицати разне слике
из његова детињства: најпре мину његова мила
мајка, па онда његова браћа; па онај проклети
газда Сава; па нека осиона туркуша, што је
често докарписавала час у Горњу, час у Доњу,
а час у Средњу Добрињу, па ту по неколико
дана балила и цицварала, а често се налетала
на поједине мирне и сиромашне Добрињане....
Од некуд му изађе пред очи и лепа Босиљка
Маричина, што јој по лепоти и стаситости није
било равне у све три Добриње. Њу су уграбили
турски сејмени баш кад је доле на реци белила
платно, — уграбили је па је одвели у Ужице
некаком бесном Хасан-бегу Мустај-Беговићу.
Њу несретна њена мајка више никад видела
није; а она тужна запевка њена још се дуго и
дуго разлегала по Горњем Церју и доле око
Перила, где Добриње перу рубље и беле

платно, јаве овце и јагањце, па је најпосле за навек умукла. Она не састави ни годину. Она, просто, пресвиште за својом милом јединицом. Ох, ала то беху тешка и несрећна времена!.... И све ми се чини, да смо их сувише брзо забравили.

*

Наш се путник, после неколико тренутака чисто као иза сна трже.... Погледа још једном на она плава рудничка брда, погледа на онај горостасни Вујан и на целу живописну околину његову, па се онда крете једном узачком козјом путањом. Не може бити да му ови крајеви нису били познати. Он се није држао главнога пута, што је из Средње Добриње водио преко Срезојевца за Брусницу, већ је неким пречим распутицама пресецао брда и долове, стране и окосине, док није, најпосле, избио на Овсипште, одмах више Бруснице, а одатле се полако спустио доле у село....

*

Момак овај беше побегао од зле и мршаве зараде, али и од злих и бездушних људи, код којих је служио у све три Добриње, и пошао да тражи и боље зараде и бољих људи; али пре свега беше у себи одлучио, да се прво јави своме брату по мајци — газда Милану Обреновићу, тада чувеном марвеном трговцу у Брусници, чиј су целени товљених волова и крава дошпирали до првих тргова простране Тесарије,

а често и до самога Јадранског Мора — до у стари и поносни град Дубровник.

Тако је и учинио.

*

Још у почетку 1804 године беху се по Србији размилеле бесне београдске Дахије, да изврше свој демонски умшљај: да поизодсецају крила оној хришћанској војсци, за коју им је цар из Стамбола поручио, да ће је на њих пустити, да их све до једног истреби, ако се зла и тешког зулума не оставе, што га над царском рајом чине, те због тога чак и њему у Стамболу рајине даве¹ додијаше....

*

Крв Бирчанина Илије и Кнеза Алексе Не-надовића већ је обојила хучну Колубару. Њих Турци оба на превару у Ваљево домамише и — посекоше; а мученичке душе Хаџи-Рувима и Протопопа Марка, обе загрљене, прнуше испред кржаве Стамбол-Капије у Београду, где их крвожедне Дахије на веру узеше, па их оба, на догледу Срба и Турака, погубише, — прнуше горе Свевишњем Творцу, да у њега измоле милости и заштите измученоме народу своме. И Бог је њихову молитву услишао: †

„И диже се раја, к’о из земље трава!...“

Први устанак беше већ букнуо. Он се ширио муњевитом брзином. Пламен већ беше захватио Рудник, Ваљево, Свилеуву, Јагодину, Сибницу

¹ Жалбе.

и многа друга места по шитомој Шумадији, где се Турци и њихови сејмени беху угнездили. Шабац је центио, Београд је дрхтао, Смедерево је зебло, а Јагодина и Ђурија погледале Нишу и Стамболу, не би ли се откуд год царски индат појавио; али уместо индата, са свију страна стизали су све црњи и црњи гласови, да се раја листом диже на оружје и да је има као на гори листа!.... Престрављене Дахије већ су почеле у раје милости тражити. Обећавале су и задавале тврду веру турску, да јој више никака зулума чинити неће и да ниједном рајетину више ни длака с главе полећети неће, а то ли са рамена глава. Али ко да верује Турцима, царским одметницима, кад су сто пута задану веру газили, а за тим још већа зла и зулуме несретној раји чинили?... Нико. Па ипак тада наста једно бојно затишје, једна неочекивана мајина. Турци су очекивали ма с које стране какве било помоћи, а раја се прибирала: она је журно набављала џебану и оружје, а уз то се старала да своју нејач склони у, колико је могуће неприступачније, збегове.....

*

Беше већ прошло и пролеће, а за тим минуше и велике илинске врућине и насташе благи јесењи дани.

То је било уочи Мале Госпође. Сунце се већ клонило западу. Висока брусничка брда беху бацила своје дугачке сенке. Овде, онде, из вотњака стрчали су црни кровови сеоских кућа, а

преко целе ове планинске котлине беху се навукли плави праменови дима, што га је хладан ваздух озго притискивао..... Чула се већ и блека оваца и јагањаца, што су хитали са својих планишта на своја преноћишта. То беше, одиста, нека врста идилске вечери на селу...

*

Од свију се кућа једна издвајала и својом величином и својим високим кровом, па онда оним, мајсторски изведеним, доксом, па оним осталим спретним стајама, што се беху, у полу-кругу, поређале око велике куће; па оном високом и широко поплетеном оградом од храстова прошћа, па оном великом капијом од јасенових баскија, — све је то казивало, да је то отмен и имућан дом.... У то доба у свој рудничкој нахији само се још за једну кућу знало, која се својим богатством и својим лепим намешћем могла равнати овоме дому, дому Милана Обреновића, потоњег војводе рудничког. То је била кућа Николе Милићевића у селу Луњевици, гласовитога и веома богатога марвеног трговца не само у рудничкој нахији, већ и у целој Шумадији. Ова су се два дома један на други у свачему угледала; они су, често, међу собом делили и срећу и несрећу; они су један код другог, о благим данима и крсним именима, гостовали; они беху нека братинска спона између села Луњевице и села Бруснице. У овим домовима многа је сиротиња нашла и свога заклона и своје потпоре; а знало се већ и то, да

су се Милан Обреновић и Никола Луњевица међу собом пазили као два брата рођена.... Милан Обреновић био је годинама старији, а Никола Луњевица имаћем и парама јакоснији. Милана Обреновића видимо у првоме устанку пред војском рудничке нахије у боју на Руднику, у боју на Јагодини, у боју на Карановцу и Ужицу, у славном боју на Братачићу, који је многу турску мајку и неву у црно завио; видимо га и у боју при освојењу Београда и у многим другим бојевима, где су се Срби с Турцима у коштац хватали.

А Николу Луњевицу, где њега видимо? Свуда где је требало помоћи кесом, џебаном и храном. Прве вреће барута, што су из Тесарије првоме устанку преко Саве и Дунава дотурене, — дотурила их је рука Николе Луњевице. Пред одрешеном кесом овога племенитог сина питоме Шумадије — много је турско око зајмурило, много је турско ухо оглувело, а многа уста занемела, — те што видели — не видели; што чули — не чули!.. Талири и маџарије Николе Луњевице често су и у првоме и у другом устанку нашем били оно, што и танки џевердани и бритке сабље димискије!.....

*

Па и овога вечера, о коме говори наша прича, видимо Николу Луњевицу у кући Милана Обреновића, видимо га где с домаћином води неке крупне разговоре: помињу се нека

наша браћа у Земуну и у граду Варадину; помињу се превози на Остружници, на Винчи, и — на Малом Дубоком.... Помиње се некакав Хасан-каипџија и — Ада Циганлија.....

„Ви спремајте војску, а мени и мојим људима оставите ово!“ рећи ће, на послетку, Никола Луњевица.

И док су они овако на доклату разговарали, дотле је јунак ове приче, доле под трешњом „гркињом“, чистио и у ред доводио своје оружје, а с часа би на час, његове руке застале, а погледи би му се зауставили на неком неодређеном предмету. Бог једини зна, куд су тада његове мисли летеле, и шта ли су оне у скорој будућности назирале?.....

*

И Никола Луњевица беше се нешто замислио, док му се од једном поглед заустави на — Милошу. И онда ће од једном окренути:

„Је ли оно, побратиме, твој Милош?“

И Милан погледа доле, па ће рећи:

„Јест, он је!“

„Ама зар се он већ вратио из Дубровника?“

„Вратио се.“

„Па како ти је свршио посао?.. Је ли продао волове, и је ли паре донео?..“

„Да сам ја сам отишао у Дубровник не бих боље посао свршио.“

„А је ли имао каквих незгода у путу?.. Јесу ли ти се чобани сви здрави и живи вратили?..“

„Сусрели се с неком турском разбијеном четом на домаку Увца и ту се мало пропушкарал. Само је Јанко Џеврља платио главом. а ти знаш њега: он је први и затурио кавгу. Милош прича, да је као гладан вук јуришао међу Турке и викнуо колико га грло доноси: овамо-те, браћо, ево још Турака!.... Овамо-те, да им ни гласника жива не пустимо!.. Њега је потоње турско тане погодило посред срца. Дружина га је пренела на ову страну Увца, и ту га на једном ћувику сахранила и гроб му обележила једним великим четвртастим каменом... Бог да му душу прости!... Он је свој дуг своме народу платио!“

„Бог да му душу прости!“ рече и Никола Луњевица, а у његову оку заблесташе се две крупне сузе, јер је и он добро познавао Јанка Џеврљу. Та он је толико пута терао у Бесарију и његове целепе и у свакоме послу ваљао је за четири добра друга..... А Турке је мрзио, као кугу црну.

*

„Чујеш, побратиме, што ти не жениш овога твога брата?“ упитаће од једном Луњевица свога побратима.

„Бог с тобом, побратиме, како ћу га женити, кад још нема ни своје куће ни свога кућишта?“

„Али он има нечега, што многи од нас нема.... А зар он није и теби десна рука у сваком послу твојем; ја држим, да те и у боју може заменити, што нико други у читавој

нахији нашој..... Видећеш, само ако му се прилика дâ....“

„То имамо тек да видимо“, одговори Милан Обреновић, и онда се и сâм нешто замисли. Па ће од једном додати :

„Оно, ја на то још ни мислио нисам ; а видиш ово су бурна времена, данас је сто пута лакше онима, који немају ни жене ни деце.“

„Али се они немају за кога ни тући са Турцима..... Него опет ја теби велим, ожени ти њега још ове јесени!“

„Опет он !... Ама ко ће, болан, дати девојку за момка, који нема ни честите капе на глави?“ учини Милан Обреновић.

„Има ко.... Он је себи већ изабрао девојку.... До тебе стоји да је само испросиш...“

„Ене, ене ; а коју то ?“

„Љубицу Радосављеву из Средојевца.“

„Охо, Љубицу Радосављеву и Марину !.. Љубицу Радосављеву, велиш ?!.. Нуто-де момка, нуто-де !.. Куд је тај око бацио !.. Па ко, болан, да помене Радосаву, да своју једину кћер дâ за момка, који још нигде ништа свога нема ?... Ко ће њему у сватове поћи ; а ко ли ће му девер уз девојку бити ; ко ли ће му кумовати а ко стари сват бити ; ко ће му свате дочекати, а ко ли их угостити ?...“

„Ти, побратиме, ти — брат његов по мајци, а све остало остави мени, побратиму твоме и његовومه....“

„И ти то баш велиш, побратиме?“....

„Јест, ја велим, ја ћу цуру, у твоје име, запросити, и Радосав ће ми је, о две речи, дати; ја ћу наћи кума¹ и старојка, а ти ћеш разаслати званице — ти званице своје, а ја ћу своје, кум ће своје, а старојко своје.... И видећеш, побратиме, да ће то бити кићени сватови, каквих Рудник и рудничка нахија упамтили нису!“

Тако је и било.... Боже, ко је тада и слутипти могао, да ће ти исти сватови, пуцњавом из својих пушака, огласити заснивање славне династије Обреновића, ових Богом даних немара данашње слободне Србије!...

Тако је.

Провиђење је то, што одређује, да —
„Велики буду — мали, а мали — велики!“...

¹ На молбу Николе Луњевице, кога је и Кара-Ђорђе веома ценио и уважавао, — Кара-Ђорђе се прими кумства. Он је Милоша венчао и доцније му и децу крштавао.

III

„Врлине великих људи јављају се још у њихову детињству“...

„Али Милош има нешто, што многи од нас немају“, — одговорио је газда Никола Луњевица своме побратиму Милану Обреновићу, кад је овај рекао: ко ће дати девојку за момка, који нема ни куће ни кућишта?!

И Луњевица је добро казао. Милош је још од раног детињства показивао ретке особине бистра и схватљива ума. То га је видно одликовало од свију младића његовога доба. Њега није могла саломити ни тешка сиромаштина, ни још тежа служба у туђина: он се у обојему прекаљивао — као љути челик у ватри. Он се упоредо снажио и телом и духом; он је имао нешто што осваја, нешто што улева поуздање у све, чега се он лати да уради; он је својим погледом продирао у саму душу своје околине, којом је могао владати како је хтео.... Све те особине први је газда Никола Луњевица у Милошу умотрио, умотрио их је пре и боље но и сâм Милошев брат по мајци — Милан Обреновић..... Јест, Милан Обреновић није ни слутио

да се Милошев ум баш под самим кровом дома његова буди, снажи, подиже и озарава неком божанском светлошћу, — гледајући, са свим из близа, развој оних колосалних и херојских догађаја, што испуњавају онај класични период времена од 1804 до 1813 године. Рекао би човек, да је само Провиђење одредило, да овај велики син Србије најпре прође кроз ту мучну школу, те да се њеним витешким духом запоји и спреми за велика дела, која су га чекала после несрећне 1813 године.....

Ми се и дан-данас дивимо и оној бистрини погледа газда Николе Луњевице, с којим је завирио до на дно душе Милошеве, и оним ретким, оним Богом даним, особинама Милошевим. То обоје заједно учинило је, те је Милош постао оно што је: — и основатељ данашње српске државе, и основатељ народне династије.....

*

Милош се одликовао у свима бојевима против Турака, кад је год свога брата Милана замењивао. То је добро уочио и сâм *Врховни Вожд* првога устанка, јер га је он још 1805, дакле још за живота Милана Обреновића, одликовао титулом војводе од Рудника. И Милош је у пуној мери оправдао то одликовање, а особито у крвавом боју при нападу на Ужице, где је тешких рана допаноу, као и у бојевима на Дрини и на Засавици.....

*

Милош је био велики и при опажању и процени — како се у земљи ради — добро или зло; он је био смеон да и старијем од себе истину у брк каже, само ако се то тицало животних интереса земље и народа. Ми знамо како је после несрећне битке на Засавици и упаду босанских Турака у Мачву, а без голема отпора српске војске, — оштро прекорео кнеза Симу Марковића, што готово ништа није радио, да спречи продирање Турака у Мачву и што је војску на Засавици оставио без ђебане, те се морала с Турцима тући дрвљем и камењем, док, најпосле, није малаксала пред бесном турском војском, добро нарађеном и напојеном и снабдевенom добрим оружјем и ђебаном.....

А кад му мудри и смотрени Прота Ненадовић на ухо шану:

„Бути, од Бога не нашао: зар не знаш да је скоро Мали Божић, када ће све војводе пред скуштином одговарати за сва своја дела, па и за окорне речи, које су својим старијим рекли.“

И на то му Милош гласно одговори:

„А зар ти не видиш, да нас, како радимо, Мали Божић ни два заједно затећи неће?!“....

Тако је и било. Мали је Божић затекао Србију прегажену турском војском и од Ниша и од Неготина, и од Босне и од новоназарског папалука, а све српске војводе и први доглавници *Вождови*, беху прели куд који, оставили своју земљу и народ свој на милост и немилост крвожедној инвазији турској..... Само њих неко-

лица осташе да деле с народом срећу и несрећу. — Први је био војвода Милош, а други?.. његов побратим газда Никола Луњевица са још неколико својих другова, који не хтеше остављати свога завичаја и отићи да се по туђини потуцају!....

*

Ето, одакле почиње права величина војводе Милоша; ето, видна и узвишена момента, где је овај племенити син питоме Шумадије везао судбину своју за судбину народа свога; ето, одакле је избио онај бистри, ничим непомућени, онај силни источник праве истинске љубави народне и према Милошу Великом и према његовој славној династији. Тај су источник, истина је, душмани српскога народа и његове политичке самосталности, често мутили и затрпавали, али је он, силином природе своје, избијао увек бистар и собом непомућен....

*

Има их који су Милошу и његовој одлуци на Забрежју: да остане у земљи, те да с народом подели све беде и невоље, које им је спремила несрећна 1813 година, пришивали неке себичне, па чак и властољубиве намере; али они грдно греше. Сви они, који су у то доба гурнули преко Саве и Дунава, да у туђини потраже заклона животу своме, знали су, шта их је чекало у Србији ако тамо остану, зато су и оставили земљу и народ свој. И Милош је то

знао; али је он знао и то, да му је у земљи остала, њему мила и драга, породица — жена и деца његова и стара мајка његова; он је знао, да у земљи остају толика браћа његова, да је у земљи остао народ његов, напуштен и остављен од својих поглавица — остављен самом себи, да га Турци гоне, газе и убијају као дивљу зверад по шумама и по дубравама; он је знао и то, да ће турски нишан бити управљен прво на прваке народне, на вође његове, на војводе његове, — па је опет остао да с народом подели оно, што им је спремила несрећна 1813 година.

Тако је.

Све, ама баш све, што је српски народ за непуних десет година текао и искупљивао потоцима своје крви — на Руднику, на Делиграду, на Каменици, на Мишару; под бевемима тврдога града Београда; у љутој Вељковој Крајини — на Тимоку и на Морави, на Дрини и на Засавици, — све је то прогутала несрећна 1813 година!.. Онај крвави одсек времена од 1813 до 1815 године испунио се ужасима, какве српски народ утувио није од Косова па до тих језовитих дана. Доба то није делило српским поглавицама ни војводске ни кнезовске, ни саветничке титуле, већ заоштрено коље и сабљу димискију иза врата!..

И Милош се опет решио да не оставља земљу и народ свој, већ да у земљи остане и да од свију беда и невоља, које је то несрећно

доба српском народу доделило, и он своје исе прими. И он га је примио.

*

Несрећна Хаџи-Проданова буна, којој је основни мотив био грамзивост Хаџи-Проданове браће за благом Лафитовим, — још је већма умножила беде и невоље народа српског. Милош се и ту показао велики. Ту се прво јавила у њему права државничка мудрост. Он је у једно исто време стишавао буну и помагао Турцима да је угуше, али је на све могуће начине радио да се она стиша без велике несреће по народ, уверавајући Турке, да то није потекло од царске раје, и да је она верна својој цару и покорна његовим већелима; а да би Турцима ушло и вере, да он истину говори, он им оде у таоце. И баш онда, кад су српске главе китиле бедоме града београдског, и кад су виђенији Срби живи натицани на коље, Милош је, брижан и сетан, ходао по овој истој београдској тврдињи дан и ноћ мислећи, како да се из тих халиних чељусти избави и да се дочепи горе и врлети....

*

Редак је то, онога доба, човек, који је дубље завирио у душу турску, у душу српских ђелата и крвопија, као што је то био Милош Обреновић. Он је познавао најслабије стране њихове, па се, мудро и опрезно, за њих хватао, као оно утопљеник за слабачку сламку. Он је, тако рећи, сâм роб заробљени, с вратом под већ

замахнутим јатаганом турским, смишљао планове, како да ослободи и себе и оно несрећно робље српско, што је трунуло по тамницама градским и оно што је по харемима служило похотљивој наслади турској.....

И он је, неким Божјим чудом, успео: откупио је робље, а сам добио изун, да у народ оде и остатак откупа донесе.....

Муњевитом брзином пролетео је кроз сву Шумадију глас, да је Војвода Милош умакао од Турака и да је и остало робље курталисао тамница. Глас је тај у душу народну унео неко ново надање. Тада је од уста до уста ишао шапат :

„Ово се овако више не може. Шта чекамо још?!.. Да нас све до једног похватају Турци и на коље живе понатичу?!... Ама зима настаје: треба очекувати док се гора заодене листом. Никако: ако нама долази зима, долази и Турцима; а ако Бог да и срећа јуначка, она ће њима бити сто пута студенија, него нама“

*

И, одиста, по највећој међави беху се искупили у селу Рудовцима, у једном планинском склопу, први људи из београдске, рудничке и ваљевске нахије..... И ту се, као једном душом, одлучи, да се устаје на Турке. И одмах послане гласника, да јави Војводи Милошу, шта је у Рудовцима углављено и да су њега изабрали

за Врховног Вођу новоме устанку.... Иста така одлука одјекнула је на Цвети 1815 и под Таковским Грмом, а за тим и пред самом кућом Војводе Милоша, у селу Црнућу, у дубодолинама горостасних рудничких планина.... И пламен новога устанка букнуо је много пре, но што се и мислило. Он је избијао свуда, па и тамо, где му се нико ни надао није!.....

IV

„Добра жена — тализман је човеку.“

Беху настали судбоносни дани. На Љубићу и Чачку малаксала војска. Бесни Таја-паша куд је год прошао са својом крвожедном војском, оставио је за собом пустош и рушевине: палио је и пљачкао села, а мушко и женско метао у синцире и за собом вукао, да види раја, шта је чека, ако пође Милошевим трагом. У сваком живом беше се срце у недрима следило. Нико више ни мислио није на завет, који су Богу и Милошу под Таковским Грмом учинили. Па и сâм војвода Милош клону духом, кад једнога јутра виде, да су му љубићски шанчеви готово празни; од три хиљаде ратника није му остало ни пуне три стотине. Све то прело куд које, с изговором, да својој нејачи сигурнијег скло-ништа нађу. Црне су се мисли тада стале ро-јити и по глави војводе Милоша.

„Ето“, окрете се он једном од својих ратних другова, „све је било скочило и навалило, да се на Турке дигнемо. Чекали су, веле, само на мене и на мој пристанак. И ја сам, најпоследње, пристао. А сад?.. Од првога јачег судара с Тур-

цима све се престравило и разбегло!... Ја сам се тога и бојао: ласно је било рећи: „овако се више живети не може; боље нам је да сви изгинемо, него да нам Турци жене и децу у ропство одводе, а нас живе на коље натичу!... Буди нам старешина, поведи нас у бој на наше зулумђаре, а ми ти се заклињемо, да ћемо сви до једног изгинути, а нећемо те оставити!“ повикали су сви у један глас; све је то лакше било рећи и заклети се, него на страшну месту постојати и своју заклетву одржати!... Ево мене, ето вас; али где су остали наши другови? Зар ћемо нас неколицина очистити земљу од Турака?!“ повика он, а из очију му је севала жива жеравица од туге, гњева и немилог разочарања.....

У том стигоше кући Милошевој. И тамо се беше већ чуло о несрећи српској на Љубићу и Чачку. Зли и црни гласови бржи су него добри и радосни.

„Шта, зар сте већ очистили земљу од Турака, па се сад весели враћате својој деци и женама вашим?“ дочека их кнегиња Љубица с неким тужним и прекорним гласом... „Збиља, кога сте оставили да заустави Турке, да за вама и они не пођу, да вам куће не попале и децу не покољу?“ упита их она још оштрије и прекорније.

Сви беху оборили главе и ником поникли, а само јој Милош одговори:

„Не кори нас, Љубице, и не пристаји нам на, и онако тешке, јаде наше!... Ми нисмо

испред Турака побегли, већ смо полетели да враћамо разбегнуте људе, а да и сами видимо шта ћемо и како ћемо са својом сиротињом : да је на сигурнија места склонимо, па да после без бриге на Турке кидишемо, и онда — шта коме милостиви Бог да̂.“

„У Србији сигурна места нема, док год и последњег Турчина из ње не отерате... Што сте се лаћали посла, који нисте кадри извршити? Ево вам и куће и деце, а нама, женама, дајте то оружје!“ повика она, а очи јој севнуше узвишеним поносом старе Шпартанке...

„Доста, Љубице, ни речи више!... Зар смо ми криви што је многоме од нас милији живот у ропству, него смрт у слави?! Ми смо чинили све што смо могли; али шта ћеш ни њих није толико кривити! Војска оружја нема, џебане нема, леба нема, а брига нас спопала за кућом својом и за децом својом... А Турака — као мрава; а у њих и оружја доста, и џебане доста, и хране доста, и блага доста, а ми?... Разумеј ти то, Љубице, па нас онда кори!.. Ето, ја сам био послао девера ти Јеврема с целепом утовљених волова, да их у Ђесарији по што било прода, и дао му и нешто пара, да на брзу руку купи што џебане, те да нам је брже боље пошље, да се имамо су чим с Турцима тући, док и остала џебана стигне, а и друге помоћи откуд било добијемо, — па, на несрећу нашу, Турци га на самој скели ухватише, новце од њега отеше, целеп волова запленише, а њега

одведоше црном Београду и бацише га у тамницу, ће ће, по свој прилици, и кости оставити, ако га пре жива на колац не натакну, као што су натакли многу нашу браћу... И ти нас сад с прекором питаш, јесмо ли очистили земљу од Турака?!“... повика војвода Милош, а у очима му се засијаше две крупне сузе, сузе туге, сузе големе жалости и очајања...

Кнегињу ова Милошева беседа у само срце дирну; она се чисто застиди, па ће с пуно анђеоске благодости окренути:

„Опрости, Господару!... У тешку болу за ову кукавну земљу, за овај весели народ, ја оно рекох — рекох вам, не да вас укорим, него да вас осоколим на велико дело, које сте отпочели... А Бог је милостив... Он ће се на нас смиловати... Будите ви јунаци, као што сте вазда били, па ће бити и пушака и тонова, и праха и олова, и добрих коња и богатих рахтова. А сад, у име Бога, почните с оним што имате и што нам је сам Бог дао!“...

И онда се окрете Милошу:

„Ено у малој оцаклији наћи ћеш пуне пунцате две зобнице талира, а у средњем вајату два арара¹ пуна барута... То ти је, на брзу руку, донео твој побратим...“

„Који побратим?“ упита војвода Милош, а очи му се заблесташе неком неочекиваном радошћу.

¹ Две вреће од кострети.

„Па девер Никола Луњевица — ко би други био,“ одговори кнегиња с неким поносом помешаним с надом у Бога, да Србију чекају бољи и срећнији дани... „Он све зна шта је било с братом Јевремом... Он ти је поручио, да се за њ не бринеш...“

И Милош оде у малу оцаклију, а после и у средњи вајат...

„Е, браћо моја, чиниш 'волико, нема свога без свога!“ рече војвода Милош кад се врати... „О мој добри побратиме! Ти се народу своме, ево, и сад нађе на големој невољи његовој; ти у душу моју унесе нову надежду, ти срце моје поново открави и оживи! нека ти Бог плати и овога и онога света!“... додаде он, а очи му беху пуне суза...

И још он то није љуцки ни изговорио, а озго од Рудне Главе припуцаше пушке...

„Шта ће ово бити?!“ повикаше неки. „Да којом несрећом нису откуд продрли Турци?“...

„То нису турске пушке: то нама однекуд индат иде; ове стазе и богазе само наши знају,“ учини Симо Паштрмац.¹

И, одиста, мало за тим, а ето ти Јована Добраче са својих 500 Гружана — момака, као ватре живе. С њим дође и Милић Дринчић. И он води две стотине друга, све сама Херцеговца и Црногорца, јунака, што за општро хватају гвожђе, и што друг друга не оставља, док им је и једном на рамену главе...

¹ Доцније прозвани Амица.

*

Оне радости Кнез Милош никад у животу осетио није. Онај лед, што му се беше око срца следио, на једанпут се открави. Наста једно опште грљење и љубљење. Они су сви у души својој осећали, да српска ствар, којој се Милош на чело ставио, није пропала... И кад се год доцније повела реч о оним критичним данима из Таковског Устанка, Кнез Милош би рекао :

„Чиниш 'волико, да није било онога оштрог прекора моје Љубице, да није било оних Љуњевичиних зобница с талирима, који у оно доба дођоше великој народној ствари, као жедном кап хладне воде; да са својим храбрим четама не пристигоше Јован Добрача и Милић Дринчић, — ова би Србија, чини ми се, и данас била робиња, а овај народ — несрећна турска раја!“...

V

„Златни кључи гвоздена врата отварају.“

У доба наше приче овај наш леши Београд, којим данас јуре богати екипажи, фијакери и електрични трамваји, а његове широке улице осветљавају безбројне сијалице и електрична сунца, — био је права источњачка варош, с тесним, кривим и прљавим улицама. Цела тадашња варош била је опасана, од Саве до Дунава, грдним шанцем, по коме су били ударени палисади тако високи и озго заострени, да смртни човек преко њих није могао прећи ни с поља у варош ни из вароши на поље. На овоме шанцу биле су четири капије, на које се у варош улазило и из вароши излазило. Стамбол-капија била је на оном простору што је пред Ђурићевом апотеком и Кнез-Михаиловим Спомеником; Варош-капија на оној ширини пред Валожићевом књижарницом — тамо, где се завршује Тошличин а почиње Косанчићев Венац; Видин-капија била је доле на дунавском крају, на самом прелому Душанове улице, што један њен крак води Државној Болници, а други Свето-Савском Дому; Сава-капија била је десно кад се сиђе од „На-

ционала“ низ Велике Басамаке — а то је између Старога Бумрука и ново-подигнутога царинског магацина. Изван тога шанца није било, тако рећи, ни једне куће, осем нешто осниских кућерака на самој обали савској, где су, у то доба, пристајале лађе, чамци и капци, а особито горе на Лиману — тамо, где су сад Крسمановићеви и Параносови магацини. Сем тога, било је у данашњој Сава-мáли, идући Краљевој Пивари, нешто колиба, кровињара, у којима је становала пука сиротиња, махом дошљаци из Босне, Старе Србије и Маћедоније.

Данашња Палилула, у оно доба, била је као неки београдски прњавор, са свим одвојен од Београда, као и свако друго село. Она је за доба Првога Устанка насељена, махом, из источних крајева Србије. Од Стамбол- и Видин-кашије имало је подоста поћи до првих палилулских кућа, које су почињале тек иза данашњег Јевремовца — Ботаничке Баште и Палилулске Касарне.

Од ондашњег Београда данас нема ни трага — нема ни онога огромног шанца од Дунава до Саве, ни онога његовог палисада, нема ни Стамбол-кашије, ни Видин-кашије, ни Варош-кашије, ни Сава-кашије; нема ни оних улица ни оних кућа... Све је то збрисало време од циглих осам деценија...

*

Ондашњи Београд био је подељен на разне мáле — турску, хришћанску, јеврејску и циганску мáлу. Оне су једна од друге биле

раздвојене уским и веома кривим улицама, које су обично биле ограђене високим зидовима. Цео турски крај делио се на неких — 15—16 џемата — крајева — малâ, — а сваки џемат имао је своју џамију, своје муезине — хоџе, своје гробље до џамије и своју чесму. Од целокупнога ондашњег становништва, преко две трећине, били су Турци, а непуну трећину састављали су: Хришћани, Јевреји и Цигани. У оно доба било је само неколико улица с дућанима: Главна Чаршија била је у данашњој Дубровачкој улици и то до Зерека — који је почињао на ивици оне низбрдице, што води доле Душановој улици — ондашњем Дорђолу — дорт-јолу;¹ даље: улица Стамбол-кашијска — данашња Васина улица, и Бит-пазар,² у коме су биле, махом, саме телалнице. Најживљи крајеви били су: Дорђол, Бит-пазар и Стамболека улица. У Главној Чаршији и на Зереку биле су највеће и најбогатије радње и трговине, тога доба. Терзијске, кујунџијске, казаске, сарачке, ђурџијске, туфегџијске, бичаџијске и папуџијске радње биле су тада у највећем јеку. На Дорђолу и Бит-пазару биле су, махом, знамените турске апџинице, у којима се готовило по десет-петнаест разних јела; па онда буреџџинице, па симиџинице, салебџинице, млекаџинице и крушкарнице, о каквима ми данас ни појма немамо; а овде, онде, могла се видети и

¹ Што му значи: четири сокака, или по ерпски, раскреница.

² Бит-пазар простирао се од дорђолске раскренице па до Свето-Савског Дома.

по која турска кава. Оне су обично биле као неки високи чардаци на два боја: доле су биле бербернице а горе кафане с великим и широким доклатима, на којима су, лети, седели Турци, пили кафе, пушили на своје дугачке чибукe и сркали своја вијугава наргила. Јутром, а особито вечером, тим се улицама просто није могло проћи од силне мешавине света из свију крајева простране Турске Царевине: ту су се могли чути сви оријенталски језици: турски, арапски, персијски, јерменски, јеврејски, грчки, цинцарски, арнаутски, а врло ретко српски.

Хришћански крај био је у то доба у околини данашње Саборне Цркве, и до негдашње „Сребрне Кугле“, Јеленске и Богојављенске улице, где су, махом, били ковачки вигњeви, које је доцније, Кнез Милош иселио на Теразије; али које је, у наше доба, и отуд западна индустрија некуд у неврат прогнала, онако исто, као што су и остали наши занати и целокупна домаћа индустрија, западном велико-фабричком индустријом, готово са свим угушени!...

Београд је тада био редак образац смрада и нечистоће. Улицама је текла сва могућа нечист из суседних авлија. По сокацима, у свима џематима турским, лежала је маса мршавих и шугавих паса, који се ту, у разним јазбинама и јамама и котили, хранећи се разноврсним изметцима, који су из суседних кућа на улицу бацани. Лавeж и урлик њихов проламали су ноћну тишину над Београдом и мешали се с

виком ноћних стражара на градским бедемима, који су се довикивали сваког черека са својим монотоним :

„Хазурала!“ — не спавај!...

*

У то доба Београд је у неку руку, још био и права слика гробља. Главно турско гробље било је, на оној низбордици Малога Калемегдана и на данашњем Краљевом Тргу — Великој Пијаци ; али је, као што смо горе рекли, сваки џемат имао своје гробље поред своје џамије. Тако једно турско гробље било је код џамије, где је данас кафана код „Пролећа,“ друго код џамије, што је била одмах иза гостионице „Престолонаследник“ а сада „Гранд-хотела,“ па код бивше џамије испод Позоришта, па оно код Барјак-џамије, па оно код Синџир-џамије, па код Кара-џамије и свију осталих џамија доле којекуда по дунавском крају. Хришћанско гробље, у то доба, било је изван шанца, доле од Варош-кашије. Оно је заузимао простор од данашњег „Златног Коња,“ с обе стране Господске улице — Бранкове улице — па доле до Тоскине Чесме, а одатле је, у почетку прве Кнез-Милошеве владе, премештено на Тапмајдан код Маркове Цркве..... Еле, данашњи Београд, може се слободно рећи, лежи на једном огромном гробљу свију времена, свију народа и свију вера — од двадесет векова на овамо.¹

¹ Пре неколико година, кад је у Кнез-Михаиловој улици копан темељ за једну од већих кућа, наишло се на неке зидине и подземне просторије, у којима се нашло пуно људских костију и један читав костур у ланцима!..

*

Један од најбогатијих и најзнаменитијих Ерлија тога доба био је Рустем-бег Хаџи-Риџаловић. Он је био неки далеки рођак Фочићу Мехмед-аги, једном од оне четири Дахије, што се беху пред Први Устанак, завериле, да поубијају све знатније Србе по Шумадији; али кад због тога букну устанак и узе оне огромне размере, да су и саме Дахије већ виделе, да им у Београду опстанка нема, и да ће сви до једног погубити главе, ако и даље остану у београдској тврдињи, те с тога једне мрачне ноћи, тајом и нечујно, оставе град, поседају у спремљене већ каике и побегну у Адакале.¹ — Онда је Фочић Мехмед-ага готово све своје познато благо оставио у аманет своме рођаку Рустем-бегу Хаџи-Риџаловићу, који је и иначе био веома богат: он је трговао с Влашком и Кара-Богданском, доносио отуд сѐ и продавао је по свој Бугарској, Србији и Босни; а давао је на ортаклук пара не само Турцима трговцима, већ и самим знатнијим Србима, обично марвеним трговцима. Он је, сем тога, чинио, још пре Дахија, све могуће олакшице трговцима из Шумадије, да своје целепе говеда и крда оваца и овнова претурају у Ћесарију, наравно за добро ње и за се и све оне, који су овој и овакој трговини ишли на руку. Још се тада везало јако пријатељство између младог, али и на далеко чувенога марвеног трговца, Николе

¹ Овде их је дочекао и погубио Војвода Миленко, поодсецао им главе и донео их на Врачар у српски логор.

Луњевице и богатог Турчина Рустем-бега Хади-Рицаловића... А кад оно Срби, за време Првога Устанка очистиле сву земљу од Турака, онда је и Рустем-бег са својим благом побегао у Видин, али је непрестано чезнуо за Београдом. И кад Турци несрећне 1813 године поново заузеше Србију, и Рустем-бег се одмах врати у Београд. Он је много настојавао, да се над несрећном рајом не чине онолики зулуми, те је с тога често долазио у опреку с крвожедним Сулејман-пашом.....

*

Па и у време наше приче, овај исти Рустем-бег био је од голема, а често и од пресудна утицаја не само на београдске Ерлије, већ и на самог везира и све његове доглавнике — Ђаје и агаларе. И не само то, него је он имао својих јаких пријатеља и у самом Стамболу и то у непосредној близини царевој: његова реч, у много прилика, била је тамо претежнија но и самога београдског везира; а ако је где требала и кеса његова, он ни њу жалио није, само да постигне оно што је напустио.... На његову реч често су се отварала и сама тамничка врата, а на његов прост миг сви би се чамци и каици, и на Дунаву и на Сави, дршили и пловили тамо, куда би он рекао; али би се, тако исто, на њих и катанци метали — кад би то њему рачун доносио...

*

Мало ниже Лимана, од прилике онде, где су сад магазе и дућани Анастаса Заке, биле су, у доба ове приче, соларе Рустем-бегове, а на самом Лиману, као на некој савској ревеници — отоци — био је Каик-чардак, подигнут на пилотнама. И при најмањој води могло се с чамцима прићи до самог чардака. Доле за пилотне везивани су чамци и каици, а горе на чардаку била је чувена каиџијска кáva. Оваквих чардака било је при свима ђумруцима, дуж Саве и Дунава. Они су служили и као стражаре, с којих се мотрило да се у земљу не уноси кришом роба, која подлежи ђумручењу, а, поред тога, мотрило се и на сумњиве људе, да из Тесарије не прелазе овамо или одавде у Тесарију; а на чамцима и каицима одржавала се веза дуж целе савске и дунавске обале — од Остружнице па до Гроцке. Каик-чардак на Лиману био је центар — одакле су потицале наредбе за све остале каиџије и стражаре; у његову каву долазили су лађари и каиџије са свију ђемија¹ које би, било Савом било Дунавом, под Београд доловиле. Ту су се стицали гласови из свију покрајина простране Турске Царевине, а особито из целе Шумадије. Ту би се најпре сазнало шта мисле и они у Стамболу и они у Тесарији, и да ли је царска раја свуда мирна и послушна, или је где почела да диже главу..... Београдске каиџије прве

¹ Турске лађе.

су однекуд дознале, да је везиров Таја-паша са својом војском прекрџо преко Рудника и дочепао се Чачка, и да је ту разбио Милошеву војску; у тој се кâви често чула и по која прекорна реч и о самом падиши, кад би раји почео сувише да попушта ђемове, или кад би био претерано милостив и попустљив према каурским краљевима и царевима; — у тој се кâви, кажу, први пут чула реч: „онај стамболски крмак!“...

*

Хасан-ага, каиџи-баша, био је глава на овоме чардаку. Под његовом руком били су сви чамци и каици од Чукарице па до Вишњице; али се за њ знало и о њему говорило од Зворника па до Раче и Орлаче, од Београда па чак и до Адакала.... Он је био у многим пословима, десна рука Рустем-бегу Хаџи-Риџаловићу....

*

Једнога дана, тако око иџиндије, пловио је средином Саве један каик озго од аде Циганлије. На њему су живо веслала четири возара, а думен је држао сâм главом Хасан каиџи-баша с београдског Каик-чардака. У каику је седео један једини човек, тако око својих 40—45 година. Таман у пуној снази. На њему је било сукнено одело: џемадан од модра сукна; чакшире и гуњ с рукавима — обоје од црнога сукна с плавим вуненим гајтаном; на ногама грађеници, с великим каишима око ногу; на глави је имао омален лепо савијен сарук, црн

као зифт а попрскан малим жућкастим бобицама; опасао се мрко-плавим вуненим шалом с рујевим пегицама. Био је осредњега стаса, танких и црних бркова и лепо избријана и нешто мало препланута лица, великих црних очију, и блага, али дубока погледа. У руци је имао подебео дренов штап, жут као восак...

Каик је ишао веома брзо: носила га матица, а возила четири снажна веслара. Кад су били на домак Лиману, они почеше салдумити крају, али не Каик-чардаку, већ право малој солари Рустем-беговој.... И кад уз обалу присташе, два веслара брзо искочише на обалу, један ухвати каик за кљун, па га привуче уза саму обалу, а други дочепи синџир, па га добро привеза за један, гвожђем окован, казук; думенџија скиде свој думен, па га препречи преко каика и онда приђе ономе човеку, па му нешто полако рече. Човек устаде. Изађоше на обалу и одмах се оба упутише степеницама мале соларе Рустем-бегове; попеше се горе на доклат, који је сву солару опасивао. Доле су биле магазе пуне пунците соли, све сама сланика, а горе одаје за момке. Одаја Рустем-бегова била је на страни до воде, сва у срчали пенџерима.... На доклату Хасана и онога човека дочека једно младо и лепо обучено момче, лепше од сваке девојке. На њему танка, као снег бела, жутом свилом проткана, бурунџук кошуља, са широким рукавима, кроз које су се лепо виделе, обле, цунане, као млеком наливене беле руке његове;

на прсима кратко златали јелече од зелене свиле; а доле широке димлије од плавкаста џамфеза, а на босим, као снег белим, ногама, имало је као крв црвене, потпећене јеменлије; а беше се опасало узаним, златом везеним, појасом, од црвеног џамфеза. Из очију му је вирила сама благост и доброта. Једва ако му је било — 12, а највише 14 година... На глави је имало мали тунис-фес, с танком кићанком од стамболског пбришима.

Оно промери странца од главе до пете, па погледа у Хасана, баш као да га је хтело упитати:

„Ко ти је ово?“ па ће одједном рећи:

„Даица вас чека!“

VI

„Нису сви Турци — вуци...“

Одаја Рустем-бегова у Малој Солари казивала је сама собом богатство њена господара. Свака тварка у њој представљала је праву источњачку раскош.¹ Таваница јој је мајсторски израђена. То беше све сама растова резарија, разним бојама тако обојена, да је изгледало као да је сва посута разноврсним цвећем. А цела одаја беше, с краја у крај, застрта скупоценим персијским ћилимом и душемама од неке дебеле шамске свиле. По овим душемама беху прострта, као трава зелена, ресаста сицадета, откана од саме ангорске вуне. Свуд унаоколо беху намештени јастуци од крмезли чохе, а на среди сваког јастука беше златним бућметом извезен полумесец са звездом. На десној страни, уза сâм дувар, беху намештени познати, дивно ишарани, турски долаши; а на левој страни зид је био застрт као зифт црном мушемом, а по њој по-

¹ И то је у његовој солари, а како ли је тек било у његовим чувеним конацима?!..

вешано скупоцено оружје, све у срми и жеженом злату.....¹

*

Хасана Каиғди-башу и онога госта његова дочека пред самим вратима одаје опет оно младо Туре. Врата су била широм отворена. Хасан рече момчету:

„Хоћемо ли уљести оба?...“

„Не! Нека униће само ови чоек.“

Онај човек метну обе руке на прси па полако уђе у одају.....

У десном углу одаје, до самих пенцера, на једном шиљтету, седео је, с прекрштеним ногама, стари Рустем-бег. Бела му брада до испод појаса, а његови дуги, и од дувана нешто жутнули, брци беху се с брадом смешали. На први поглед видело се, да је то прави Анадолија, племић чисте османске крви. Око главе, као снег бела, и укусно савијена амедија;² до кошуље Ћеређелије имао је кратку свилену антерију с рукавима, а озго, по врх антерије, кратку Ћурдију од мави-чохе, постављену скупоценом сибирском куном. И димлије је имао од исте мави-чохе, испод којих су, с десна и с лева, вирили врхови, као дукат жутих, местава. Опасао се правим шамским трамболосом...

¹ Ово је био тек незнатан део Рустем-бегова оружја. Остало његово оружје било је у његовом Великом Конаку, што је био тамо негде, где је сад Дом Црвеног Крета. Онаког оружја, и по изради и по скупоцености, — није било ни у ретко кога наше ја везира.

² Чалма.

То беше старац од својих 60—65 година, али још веома чео и крепак. У лицу бео, али су се кроз ту белоћу виделе, тамо амо испреплетане, црвене крвне жилице. Чело широко и високо, обрве густе и на челу састављене, а оне живе граорасте очи беху пуне неког срчаног жара, кроз који је одсијавала доста јака доза познате турске лукавости.

Кад је онај човек у одају ушао, он стаде, стаде и до земље се поклонити. Рустем-бег се беше нешто замислио и живо бројио зрна својих бројаница од правог малабарског Ћилибара, што беху крупнија од најкрупнијих лешника. И онда се исправи, погледа свога доста, па ће га ушитати:

„Ама јеси ли ти то Луњевице?.. Који тебе белај донесе амо у ова мутна времена?...“

„Ја сам, честити беже... Мене је теби довела голема невоља, која је данас царску рају притисла,“ одговори Луњевица...

„Ама па зар опет у буну, да од Бога нађете?! Шта вам је весела раја ућинила, да је и по трећи пут¹ у зло увлаћите?! Зар сте заборавили, бони не били, што је она пропашила због онога хрсуза Хаџи-Продана?!.. И оно вам памет у главу не ућера?!... Завојштили миши на арслане!... Ћуо сам, ћуо. Ћаја-паша растерао вас на Ћаћку — као соко јато врабаца!... А сад — јао!.. Него сједи!“ повика Ру-

¹ Овде је Рустем-бег мислио на Кара-Ђорђевог устанак, на Хаџи-Проданову буну и на Устанак Таковски.

стем-бег и показа руком на шиљте у врху папучлука, који беше застрт некаком, као снег белом, асуром, оплетеном од некака, као свила мека, мисирског шевара.

„Хвала честити беже, ја могу и стајати... Ја сам дошао да пред тобом црну земљу љубим — да ме само чујеш!.. Није се раја дигла на цара. Она зна, да је пред големом силом падишином што и малени мравак у трави; али је њу големо зло притисло...“

„Хе, је ли Бога ти?!.. Нисте се дигли на цара, већ на царске одметнике!.. А који су вам то царски одметници?... Дахија више нејма, а ови Сулејман-паша — царски је већил... Па тако је говорио и они Црни Ђорђије, а кад после, а он се накокореши, као жаба кад се надме, да с биком мејдан дијели!.. Њему цар, из милости према раји нуди мир, а он ни главе неће да окрене: хоће Ђидо да свети Лазу на Косову; хоће да подиже Лазарево царство!.. Ето им сада!.. Скитају се по туђини, а раја им на кољу издише!.. Ја вам данас, Луњевице, не вјерујем, па да се на моје оћи на жару пећете.¹ Они Ђорђије и црн је и није; али је Милош сто пута црњи.... Ово је, бива, прави лисац. Не! Он је лукавији од свакога лисца!.. Море и овај Сулејман прави је крмак. Имао је горскога вука у све ћетири ухваћена у гвожђа,

¹ Писмо и ни данас Турци не могу да изговоре како треба. Тако они рекну, уместо Чачак — Ђаћак; уместо чарапе — ћарапе; уместо печете — пећете....

а он га пушта да му овце по планини ђува!.. Зинула из њега неака хала за пустим златом, као да ће га са собом на они свијет понијети, а има га пушта, да га зобље, позобати га не море!..“

„Немој, беже, грешити душе, тако ти онога што ти је најмилије. Милош није тај човек. Он се на цара дигао није; а то ни раја неће. Ти знаш шта је оно у Рудовцима доконано, а Рудоваца Милош ни видео није: Раја, истина је, хоће њега за главара, али не да на цара војшти, већ да у цара за рају милости проси: да је цар заштити од коца и конопаца, а она ће цару и царским већилима бити верна и послушна раја.... Зар Милош није сâм Турцима помагао да утишају проклету Хаџи-Проданову буну, а зар сâм није отишао Сулејман-паши у град да му талац буде? а он га је пустио да оде у народ и да му за робље откуп донесе, па се после покајао и послао татаре да га врате. И да се Милош вратио, било би му што и Станоју Главашу... Но шта ја ово говорим?! Ти то све, честити беже, сто пута боље знаш, него ја...“

На ове речи Рустем-бег обори главу. Видело се да су га оне колико било дирнуле. Он се мало замисли, па ће тек рећи:

„Сједи!... Што стојиш?. Никола Луђевица под мојим је кровом мени дост, а не рајетин“... И онда пјесну длан о длан.

Оно се Туре помоли.

„Кажи Хасану нека иђе, а ја ћу га звати, кад ми устреба... А ти... кажи да се донесу кафе и ћибуци... Затвори та врата!...“

Туре се поклони, полако затвори врата и отрча у одаклицу те нареди да се испеку кафе и чибуци донесу...

*

„Па шта хоћеш ти сад од менека, газда Никола?.. Ене, он још није сео. Седи ћофе, кад ти велим!“ повика Рустем-бег. „Седи ено онђе!“ и показа му опет руком на оно шиљте што је намештено у врху папучлука.

И газда Никола седе.

Наста мала пауза, док ће Рустем-бег са свим блажим тоном упитати:

„Кад си од Рудника?.. Ђе си био кад вам је Таја-паша дао оно мало дегенека?“

„Био сам код своје куће, у селу...“

„У Луњевици?..“

„У Луњевици!..“

„Па кад си кренуо отуд?“

„Сутра-дан.“

„Бога ми добро си стигао. Мени Хасан каза да се с тобом састао јућера око подне.“

„Јест, честити беже. Ја сам га замолио да ти јави да сам кастиле пошао теби...“

„Јес'. То ми је казао... Па де говори, шта вам ја, бива, могу помоћи?..“

„Много, честити беже!..“

„Код овога крмка ништа: шта нисам ћинио да се умјери и да онога сијасета од раје не

ћини, па ништа: ја њему говорио, ја студеном камену — све једно; а да ме је, Бог д'о, послушао, и ја мним, да до овога не би дошло“.¹

„И не би, честити беже, ево овде сам најтањи.... Него ја те, као Бога, молим, учини што знаш и како умјеш, да се несрећној раји колико толико олакша!.. Ти имаш у самом Стамболу пријатеља; за те знају и на високом Девлету.... Пиши им, увери их, да се раја није дигла на цара, већ је скочила да се од зла Сулејман-пашина и његових бесних сејмена и агалара одбрани. А за то ће ти платити они озго, који свима подједнако суди, па био то Турчин или каурин, или која било друга вера!“

На ово Рустем-бег заћута. Гледао је преда се и бројао зрна својих бројаница....

„И још сам те нешто замолити хтео, честити беже,“ прекину ће Луђевица ово ћутање.

Рустем-бег исправи главу и погледа у Луђевицу.

¹ Турски зулуми и нечувена зверства, што су у овој лепој земљи српској настали под Сулејман-пашом и његовим доглавником Таја-пашом, а које Рустем-бег назива „сијасетом,“ — Србија утвила није од Косова па до тих црних и крвавих дана. Само једнога дана, лицем на Св. Саву 1814 г. погубљено је у самом Београду 115 Срба: њихове главе натакнуте су на шилке, па су њима окићени ови исти градеки бедеми; а 36 најодабранијих Срба, а међу њима и трнавскога игумана Пајеија, живе понатичу на коље, на коме су мученички поиздисали. У Чачку је посечено 78 људи, у Драгачеву 60, у Крагујевцу 50, а 86 бачени у тамнице, где су многи на мукама помрли. А оне муке на које су метани и људи и жене и момчад, да као бајаги прокажу, где су посакривали оружје, — то свет утвио није!.. Дучеве зубље забадате су им под нокте; везивани су голи људи за ражњеве, па поред ватре метани да се пеку, не би ли казали где им је оружје — и триста других чуда и сијасета!..

„Овде у граду, по свој прилици у Небојши кули, труне једно момче, које је моме срцу близу онако исто, као теби што је овај твој Јусуф-бег. Оно тамнује, ни криво ни дужно. Ухватили су га на скели у Остружници; било је дотерало целеп волова свога брата....“

„Војводе Милоша?.. Послао га, да у Ђесарији прода волове, а за те паре да раји џебане набави?!“ упаде му у реч Рустем-бег Рицаловић, с неком особитом заједљивошћу.

„Не, честити беже, већ да тим парама исплати оно робље, што му га је на откуп дао Сулејман-паша,“ одговори Луњевица гласом човека, који не зна за иле....

„Па шта бих ти ја, добар ћофе, у томе могао помоћи?.. Мислиш да би ми га Скопљак дао?.. Ја се још ћудим што га већ до сад није жива на колац натакао: то је момће рођени брат Милошев; а Милош је тај, који је на Сулејмана подигао рају!..“

„Не тражим ја, честити беже, да га ти у Скопљака иштеш. Ја те само молим, да настанеш, како знаш и умијеш, да то момче не изгуби главу... Нека њега ту; нека га баш и у тамници; али му само живот сачувај; видећеш беже, да Милош неће бити оно од чега се и ви прибојавате, и да ти он то добро до смрти заборавити неће“....

Рустем-бег се опет замисли. Дуго је тако мислио и ћутао. И онда ће упитати:

„Како оно реће, да је име томе твоме момћету?...“

„Јеврем; то је најмлађи брат Милошев,“ одговори Никола Луњевица. „Он је с мојом децом у мојој кући учио књигу, тада сам га заволео исто као и ону моју децу“...

У тај мах се на одаји отворише врата и на њима се указа оно младо Туре.

„Даица, ево, дошле су каве и чибуци!“

„Нека се амо донесу. А ти пошљи кога од момћади, да ми ове декике¹ Хасан дође....“

Чибуци и каве се унесе, и врата се на одаји опет затворише... Још се дуго и дуго водио разговор између старога Рустем-бега и Николе Луњевице, побратима војводе Милоша; али о чему? То наша прича не зна. Зна се само то, да је војвода Милош најпре дознао од свога побратима газда-Николе Луњевице, да се противу Србије спремају две силне војске: једна од Руменије, а друга од Босне; прву води Марашли Али-паша, а другу опаки Куршид-паша, босански везир...

*

И врата се на одаји опет отворише, и на прагу се указа Хасан Каиџи-баша...

„Униђи, Хасане!“ рече му Рустем-бег кад га опази.

Хасан уђе.

¹ Ове декике, значи: овога минута, овога часа....

„Чујеш Хасане, ове декике да овога мога доста одвезеш у Аду Циганлију. Хоће, бива да види оне моје волове. Кажу Ћобан-башу, да их све сваби на оно пољице, где им даје мекиње. А послје?... Како ти рекне ови мој трговац: ако се шћене одвести у Земун, одвези га у Земун; а ако се шћене вратити својој кући, а ти га одвези тамо одакле си га и узео!.. И још нешто, Хасане: за сваку његову длаку иђе, бива, твоја глава! Јеси ли ме разумео Хасане?...“

„Јесам, честити беже... Све ћу извршити како си ми заповедио...“

Тако је Хасан и учинио.

*

Кад је Никола Луњевица видео Рустем-бегове волове, он изведе мало у страну Хасана Каиџи-башу, па ће му рећи:

„Хасане, поздрави ми Рустем-бега, да сам видео његове волове, и да су ми се веома допали; али још нису утовљени, како би могло бити. — Они треба још бар три недеље да се тове и добро соли; нека им се и мекиње дају почешће. И ја ћу их онда узети... А сад још нешто... Ти познајеш Ибрахима хапсанџи-башу везирова?...“

„Познајем.“

„А како се с њим пазаш?“

„Као с рођеним братом. А што питаш?...“

„У Кули Небојши тамнује једно момче, које ја не двојим од своје ћеце... Ево ти ово неко-

лико маџарија да их Ибрахим-аги даш, да пази на то момче... А ако Бог дадне, те се те тавнице опрости, Никола Луњевица неће заборавити на Ибрахима хапсанџи-башу, ни Хасана Каипџи-башу, који ме је данас овако лепо послужио.... А сад — ево и теби која маџарија!...”

И он у руку Хасанову спусти равно десет минаца.

И кад се код Чукарице извезао, он после сваком возару даде по талир, а Хасану спусти у руку још једну златну маџарију.....

VII

Он је, одиста, био — „Коџа Милош.“

Кад се неко стави на чело једнога притиштеног народа, те да га поведе у бој за ослобођење и политичку независност, он треба, не само да је сâм лично храбар, неустрашив, решителан, готов да свакој опасности право у очи погледа, готов да све, па и сâм свој живот жртвује за свој род и за његов спас, — већ он мора и да је мудар, непренагао, хладан, стрпљив, праведан, смотрен и обазрив при сваком кораку у важном послу народном. Сва ова својства имао је војвода Милош....

Бојеви на Љубићу, Чачку, Палежу, Ваљеву, Пожаревцу, Дубљу, износе нам Милошеву херојску храброст, његову неустрашивост и његов таленат; а његов одлазак у турске логоре — бесноме Куршид-паши, босанском везиру, и Марашли Али-паши у Ћуприју, износе нам његово пожртвовање, његову гвоздену решеност, да и саму главу метне на коцку за општу народну ствар. Његова беседа била је кратка, мудра, убедљива. И сами Турци су речи његовој веровали....

*

Кад оно Молер и остале војводе не сме-доше ударити на ваљевске Турке, и почеше од дана до дана да одлажу напад на турске шанчеве, — онда им Милош долети од Палежа, где беше разбио преко хиљаду спахија и ту задобио и топова и другог оружја, и џебане, и добрих коња и богатих рахтова. Он с места искуши све војводе¹ око себе па им овако поче говорити:

„Ви, браћо, може бити да сте чекали мене; али ја сад немам кога чекати: ни цар ни краљ неће ми доћи у помоћ.“

И тога истога дана, учине се све припреме за напад, а сутра зором Милош груне са свију страна на турска утврђења. Кад Турци дознаше, да је на њих сâм Милош ударио, они оставе своје шанчеве, па нагну бежати; а охрабрена српска војска, полети за њима у потеру, али је мудри Милош заустави овим речима:

„Оставите их, браћо, нека беже!.. Камо срећа, да тако сви испред нас побегну!.. Нама не требају њихове главе, већ мир и слобода у нашој земљи...“

Али се његова мудрост и дубок поглед у тешке ондашње прилике, најбоље огледају у ономе, што је Петру Молеру одговорио, кад је овај тражио да њих четири војводе: Милош,

¹ Ту су биле махом оне српске војводе, што су за Кара-Ђорђеу несрећне 1813 године пребегле у Тесарију, као: Петар Молер, Стојан Чушић, Прота Никола Смиљанић, Симо Ненадовић, Капетан Илија Срдаковић, Павле Цукић, Кнез Максим Рашковић, Војо Богђевић и још неки други....

Молер, Цукић и Прото Матија Ненадовић целу Србију поделе на четири дела, па да њом управљају као рођена браћа.

„Ја мислим, Молере, да нам је то последња брига. Су чим ћемо, болан не био, управљати? Турци у Чачку, Турци у Ужицу, Турци у Шапцу и Лозници, Турци у Јагодини и Ћуприји, Турци у Београду, а Турци у Пожаревцу, а тебе сад мори брига, ко ће од нас овом земљом управљати?!. Ето, заповедај ти, а ја ћу први бити, који ћу те слушати!...“ одговорио му је војвода Милош.

*

Наравно, да за Молером и његовим присталицама нико није хтео поћи; али је Милош и њих знао задовољити, а све у намери, да се семе неслоге међу властољубивим војводама још у самом понику утре. Он пошаље Молера с једним делом војске на Дрину, да мотри на кретање босанских Турака, и да их сузбија, ако накасте да упадају у питоми Јадар и сокојску нахију, а сâм узме Цукића и полети Чачку, где је Таја-пашина војска чуда чинила по Драгачеву и питомоме Поморављу западне Мораве... Жене и људи бежали су од бесних Турака и скакали у мутну Мораву, а што су Турци стизали, они су хватали и одводили у логор Таја-паши.

Ох, то беху црни и крвави дани!.. Све ми се чини, да смо их сувише рано заборавили!..

Војвода Милош био је о свима тим јадима народним добро извештен. И зато он на Љубићу прикупи сву војску — и ону са Палежа, и ону од Ваљева, и ону од Рудника, и ону од Крагујевца, па ту довуче и топове и силну ђебану, што је од Турака отео на Палежу и у Ваљеву.... Турци то осете, и учине одсудан јуриш на Љубићска утврђења. То беше крвав окршај. Турци су јуришали као гладни вуци. Срби су их у два три маха јуначки одбијали; али ко ће турској сили одолети?!.. Турака — као мрва: сам је Ђаја-паша са собом довео преко 12 хиљада које пешца, које коњаника. Они су у два маха као помамни ускакали у саме шанчеве и ту се са Србима у коштац хватали и кундацима једни друге тукли; ту се витешки Рајић обесмртио: он је Турке картечом из топова, као метлом брисао; а кад је сила турска навалила и све му тобџије побила, он је ускочио на топ, па је из својих кубура једнога по једног Турчина слао горе њиховоме Алаху, — док најпосле једно турско тане и њега није погодило посред срца жива, те тако бар својим очима није видео, кад су му Турци топове запленили.

И тек кад је црна ноћ на земљу пала, она је ову крваву борбу прекинула. Тај је дан многу мајку — и турску и српску — у црно завио. У томе љутом боју погинуо је и сâм Ђаја-паша; а многе турске чалме биле су по пољу, испод Љубића, на све стране размотане.

*

Те ноћи нареди војвода Милош те се по целом вису Љубићском наложе велике ватре, а певачима заповеди да певају лепе драгачевске песме, добошарима да непрестано добују. Одиста је изгледало, да је српски логор непрегледан, и да весеље ври на све стране....

*

Пред саму зору долети из Чачка један гласоноша. Чим је близу страже дошао, он повиче — колико игда може:

„Побегоше Турци!“

Војвода Милош с места пошаље три сигурна коњаника да оду и да се прикраду до под сам Чачак, те да се добро увере, да ли је истина оно, што је онај гласник казао, а одмах нареди да се сва војска спреми те да полети у потеру за Турцима. У том стиже и други гласник, па и трећи, и оба су издалека викали:

„Побегоше Турци!.. одведоше силно робље; одвукоше и ђебану и топове!“

Међу тим се и коњаници у трку врате те и они то исто потврде. И онда војвода Милош нареди да се с места за њима у потеру пође, те да се од њих отму и топови и робље.....

„С нама је Бог, браћо, потеците за Турцима, не да их робимо, већ да од њих робље, нашу браћу и сестре, отмемо!“ орио се глас Милошев кроз све редове српских ратника....

Него пустимо самог историка, нека нам он казује ову турску погибију.

„....Још те исте ноћи, Турци прикупе сву пљачку и свеколико робље; запрегну све топове и потоваре потребну ђебану, па зором оставе своја утврђења и побегну ка југу од Чачка. Кад то опазе Срби, они се с места за њима натуре; а кад Турци виде да их Срби гоне, у њих уђе права паника: они најпре побацају пљачку, за тим оставе топове, па најпосле и само робље. Они су бежали раштркано и како је ко могао. Ту друг за друга није знао. Срби су их убијали где су кога стизали. Србин, који никад у животу није убио Турчина, могао се тога дана сит наубијати Турака и наодсецати турских глава. Тога су се дана могли видети необични примери српскога јунаштва и турске плашљивости....

„Једном страном бежало је неколико Турака, а међу њима и једна була. Војвода Милош то опази, па се окрене својој околини:

— Де, ко је јунак, да одлети горе на ону косу и да ухвати ону несретну жену и амо је доведе?.. Даћу му сто гроша.¹ Она ће сирота пропасти бежећи преко оних кршева....

„Његов кувар Арсеније Андрејевић, разигра свога коња и полети горе Турцима. Турци на њ опале пушку, две, па нагну бежати куд који. Арсеније стиже булу, ухвати коња под њом и доведе је пред Господара. Била је млада као капља, а лепа као уписана. Милош извади

¹ У то је доба сто гроша вредило више но данас сто динара.

сто гроша и пружи их кувару; али он не хте ни паре узети, већ рече:

— Хвала Господару! Ја сам код ње више нашао....“

Пљачка је у оно доба била — друго срце у јунака....

*

„Најпосле и Милош се сажали на Турке, па стаде Србе заустављати, да их више не гоне и не убијају.

— Прођите се, браћо, за Бога милога! Доста је већ, грехота од Бога!.. — И војска послуша свога Поглавара.

„Увече изда Милош строгу заповест, да му се све турско робље, и мушко и женско, и старо и младо, доведе пред његов чадор, а код кога се после нађе турски роб, главом ће својом платити. И то буде на длаку извршено. Све робље буде доведено пред Господарев шатор, после буде смештено на једно пољице, а око њега постављена стража. Рањеницима се позавијају ране и учини им се сва могућа нега; а сутра-дан, рањенике помеђу на носила, жене и нејаку децу на волујска кола, а људе на коње, па их све, под јаком пратњом, спроведу у Ужице....

„Међу њима је била и она млада Туркиња; и она и све њене остале друге, које су онда заробљене биле, до неба су дизале човечност српске војске и великодушност Милошеву, говорећи: „српска је вјера права чиста вјера; јер

Срби поступају са својим робињама као са се-страма, а Турци не само што силују младе жене и девојке, већ и саму децу.“ Оне су то јавно говориле, где год су дошле, па и пред самим сјеничким пашом. Тада су се први пут међу Турцима чуле ове речи :

„Коџа Милош!“

И то је после одјекнуло по свој Босни и Херцеговини и по целој пространој Турској Царевини....

Дакле Турци су то били, који су војводу Милоша први прозвали: Коџа Милош — Милош Велики...

VIII

„Ватра се сламом не погаси!“

На дан два после онога љутог и крвавог боја на Љубићу и Чачку, у Београду је међу Турцима била овладала необична веселост. Улицама се није могло проћи од силна света — и стара и млада. Па и саме каве турске биле су дупком пуне. Није се имало где сести. Пушило се и егленисало. На сваком лицу огледало се неко особито задовољство. Био се про-нео глас, да је Ђаја-паша на Чачку и по други пут до ноге потукао Милошеву војску; да је сваки Турчин одсекао по две, а неки и по четири каурске главе, и да је Ђаја-пашина војска осветила и оно на Палежу и оно на Ваљеву; да је Милош с осталим главарима побегао у брда и планине, и да се тамо крију по пећинама и јазбинама, као и свако друго зверје.....

*

И доле на Лиману, на Каик-чардаку, искипули се сви: каиџије и лађари. И међу њима се водио весео разговор. Они су први и чули о великој погибији рајиној на Чачку. И Ха-

сан каиџи-баша био је ту. Он је седео, пушио и слушао шта људи причају о Ђаја-пашином јунаштву и рајиној погибији.

Један ће рећи :

„Од Косова, бива, па до данаске, раја није овако потуђена, као ово садџа. Нема, бива, Турђина, који није одсекао по једну каурску главу, а многи, бива, и по двије и три; а за Османа Сали-беговића кажу, да је одсекао равно дванаест каурских глава. Ви њега знате: он је, бива, права мора каурска; а нећете ми вјеровати, кажу, да је и самога Милоша обранио.“

Други опет :

„И ја сам, бива, све то ћуо; још су ми казивали, да је Ђаја-паша сам у бој излетао, и да је неколико каура сам својом руком посекао....“

„Иншалах!. хоће Ђаја, богме; за та посла у њега, бива, иле нема!... Он је прави арслан,“ повичу неки.

На то ће неко други додати :

„Море, веле, да је силно робље заробио. Да га подијеле, на сваког Турђина, дошла би по цура ја снаша; а, веле, да има пуно ђеце и женске и мушке....“

„Све то, бива, ваља истурђити; а што не шћене, метнути под нож, те да невјерном коту трага не буде,“ закркља један гушави Зворничанин, што је, дан два пре, сишао на Зворникуши низ Дрину до Раче, а одатле Савом до Београда.

„Јами то, болан, Асо! Зар младе цуре и луду ћецу под нож метати?!.. А да ко би нам послије измет ћинио: рају је Алах, бива, за то и створио, да нама изметише, да нам воду носи, да нам коње вада, и да на Ћибукке ватру доноси,“ — учини Мехо Ђул-агић каиғци-баша са Каиқ-чардака на Чукарици.

У том се један каиғција, висока раста, широких плећа, дуга врата, а шиљате браде и веома танких бркова, помоли на врата.....

„Ене Суље; ожћелдум Суљо!. Кад си ти, бива, од твоје „шехер“ Остружнице?!“ повикаше неки из каве... Суљо стао на праг, издужио шију, као да неког тражи.

„Де, болан, што стојиш ту, као пјевак кад скоћи на полицу; хајде уљези 'вамо на ожћелдију?“ повикаше други и стадоше се помицати да му место начине.

Суљо уђе. Седе. Беше нешто карли: оборио главу па ћути....

„Које добро Суљо?.. Што си, болан, оборио те мрке брке, као да су ти се ћемије на мору потопиле?!.“ упита га Хасан каиғци-баша, онако као шале ради.

„Вала, каиғци-баша, да сам их стотину имао, па да су се све до једне потопиле, не бих, бива, ни за једном ўкнуо... Али ово што нас је снашло, турски образ поднијети не море... Какве вам гласе доносим, питате ме? Црне вам гласе доносим. Ви се овђе веселите, срћете каве и Ћибукке пушите и веселе еглене водите, а и

не слутите шта је било на Гаћку и Љубићу с Гаја-пашом и његовом војском!...”

Сви се Турци сташе згледати; јер је у гласу Суљину било нечега, што је одиста на големо зло слутило.

„Ама шта је, болан, немој ту ваздан заматавати, већ казуј шта је било с Гаја-пашом и његовом војском?!“ повика Хасан каиџи-баша.

„Шта је било с Гаја-пашом и његовом војском? питаш... Богме, каиџи-баша, нема добра, нити му се надај... На Гаћку је био бој, какав ова земља од Косова утјувала није. Гаја-пашина војска сва је сатрвена; ама ни гласника јој оставили нису. У томе љутом боју и сâм је Гаја-паша погинуо. Ово, бива, није више она стара, она мирна и послушна раја, о којој су нам прићали наши стари, ово су све сами горски вуци.... Отели су нам и топове и сву ђебану; ослободили силно каурско робље, што га је Гаја-пашина војска зајмила по питомоме Драгаћеву и по равноме Поморављу, а сем тога зајмили много наше робље, жене и момћад нашу. А ми, бива, овђена сједимо и веселе еглене водимо. Сједимо ми, сједи цпо Биоград, сједи и они горпкана у граду, — да Бог да му влашки ханђари одрубили главу!... Он је, бива, свему овоме нашем јаду и покору крив!“ повика Суљо Али-агић, па обори главу, тури лице у обе шаке, па се стаде гушити у јецању... Сви остали Турци беху као громом поражени. И док би човек длан о длан ударио, она кâва на Каик-чардаку оста — пушта!

Тај црни глас муњевитом је брзином пролетео целим Београдом. Чаршија се у трену затвори: само се чула лупа ћепенака. Турци Ерлије са женама и децом нагрнуше у град. Необичан страх беше овладао целим Београдом. Изгледало је, као да су устаници већ стигли под саме бедеме тврдога града Београда....

*

И у двору Рустем-бегову беше овладала и туга и жалост и нека недољива слутња, да се ово неће по Турке на добро свршити.

Рустем-бегу први је долетео Хасан каиџи-баша и јавио му шта се догодило на Љубићу и Чачку.

Рустем-бег је скочио, као да га је гуја пинула:

„Ко вам је донио те црне гласе?! повикао је он. То, Хасане, бити не море! Зар шака каурског јада да разбије он'лику турску војску?!.. Па, онда, шта велиш?.. Погинуо и сâм Ђаја-паша?! Не, не, Хасане, то је масло онога лукавог лисца: он је, бива, пустио тај глас, да би му се и остали Турци предали; а ономе, ко вам је то казао, ваља с мјеста одрубити пасју главу!..“

„Камо срећа, честити беже, да је то лаж, али, богме није. Један од Латифових људи донио нам је те црне гласе. То је Мехо Бул-агић; ја мним, да га и ти, беже, знаш. Он није, бива, тај ћок: он је, кад је виђео шта би од турске

војске, још с Јелице планине окренуо амо Биограду. Два дана и двије ноћи, он, бива, ока склопио није. Кад је пред Каик-ћардаком на Остружници сјао са свога јагрза, коњ му је оне декике креп'о. Он је све те јаде и покре турске исприћао нашим каикџијама, па и сâм од умора пао и — као заклан засп'о; а наш Суљо Алиагић, сједне у каик, узме ћетпри најбоља веслара, слети до на Лиман, дође у нашу кâву и све нам редом испрића; а, мало послѣје, сретнем и мога Омера. Он је, бива, био до Земуна: одвезао је Ибру Мехмед-агића. И тамо су му неки лаћмани исприћали све, бива, онако, као и Мехо Бул-агић; а тај се глас још синоћ пронио по целом Земуну. Швабе, бива, све однекуд пре ћују и докуће — но ми!..“

*

Рустем-бег се свали на своје шиљте — као да му неко обе ноге одсече. Обори на прса главу па укну, као распорен брав. И онда опет скочи — као да му је двадесет, а не 60, година:

„А шта ли је, куку мени, било с мојом Зулфом?! Она је, ти знаш, у Таћку, ово су већ три неђеље: ја говорих моме Осману да је тамо не води у оно ђаурско гнијездо, па ме не шће послушати... А Бог зна, да ли је и он жив. Ти бива, њега-ка знаш. Он је први, и оно прије, улетио међу кауре — исто ка' вук међу овце... Ох, моја весела ђецо, да ли сте ми у животу! повика Рустем-бег, па се опет свали на своје шиљте....“

У том се јави Алил-ага, Сулејман-пашин каваз-баша: послао га до Рустем-бега, с поручком, да му одмах на диван дође. Рустем-бег исколачи очи, па ће везируву каваз-баши рећи:

„А, сад ме на диван позива, кад нам је сва кућа над главом у пламену; а кад је у њу угарак турао, онда ме није звао. Зар он, бива, не зна, да није мудро ни маћка догонити до дувара: а да рашта му је Бог нокте дао, него да му се, сиромасу, на невољи нађу.... Он је, бива, дражио рају, што нико досле.... па сад зове бегове да му помогну... А кога си још од бегова звао?..“

„Сви су тамо, тамо је Усеин Капетановић и Усо Демир-беговић; тамо су браћа Алај-беговићи, тамо и Ахмед-бег Цафер-беговић; па Алил-бег Хазнадаревић, па Осман-бег Алиловић; тамо су браћа Спахићи, тамо и Мујага Диздаревић.... Али везир није ишћео без тебе-ка дивана отворити....“

„А мореш ли, Алиле, знати, рашта је везир те бегове сазвао?“

„Не могу ти, беже, то утврдо казати; али ја мним, да ће бити вијећања о овој влашкој пашади, што лежи по нашим тамницама: неки, бива, виђу, да их све ваља живе на ченгеле понатичати, па их послије повјешати о капије каурских кућа; други, бива, хоће да се њихове главе понатичу на кочеве, па да њима оките с обе стране стамболски друм — од Биограда па до Екмеклука; а неки опет веле, да би мудрије било, да се сви пусте, да иђу куд је коме драго...“

Рустем-бег се замисли. Дуго је ћутао и бројао зрна у својих бројаница; а могло се лепо видети, како му се усне нешто мичу — као да сâм са собом говори. И онда се окрете везировом каваз-баши:

„Иђи, Алиле, и реци, да ћу ове декике доћи...“

*

У великој оцаклији везирова двора у горњем граду поседали сви знатнији бегови, што су у доба наше приче, били настањени у Београду. Горе у прочељу, на једном узвишеном шилтету, покривеном рисовином, седи Сулејман-паша, тамна и мрка погледа, риђе и полупроседе браде, а бркова нешто ретких и рапштрканих, те су пре личили на бркове у мачка но у пнсана, како би често рекли и сами београдски Турци. Имао је орлов нос с необично широким ноздрвама. Оно уско и на десној страни нешто мало утињено чело, она велика, готово развраћена уста са дебелим и модрим уснама, давали су целој појави везировој неки подмукли и чисто вребајући израз.... На глави је имао, као снег белу свилену шамску амедију — турбан, који је на среди имао царски нишан, што је означавао пашу од три тѹга. На њему је као крв црвена свилена ћурдија, постављена неком скупоценом сибирском зверком; а испод ове ћурдије, видео се златом везен јелек од зелене млетачке кадифе. На јелеку су била крупна пуца

од сувога злата, поткићена, као крв црвеним мерџанима. Преко крила беше пребацио сабљу дамаскињу, сву у суву злату и драгом камену.

С десне стране везирове седео је на шилтету покривеном међедином Рустем-бег Хаџи-Риџаловић, а до њега Ахмед-бег Џафер-беговић; до Ахмеда бећу села браћа Алај-беговићи; а до ових Усеин-бег Капетановић; а лево од везира седео је Усо Демир-беговић, а до Усе Осман-бег Алиповић, до Османа Алип-бег Хазнадаревић, а до ових остали беџи и агалари везирови....

Сви су били сетни и невесели — као громом помлаћени. Само је Сулејман-паша, кад-и-кад, испод очију погледао све бегове редом. Сви су ћутали и гледали преда се. У великој оцаклији везировој могло се чути кад муха прозуји..

Ову је тишину прво прекинуо сâм Сулејман-паша. Он је овако отворио ово велико везирско веће:

„Ћестити беџи и агалари моји!. Ја сам вас, бива, позвао, да и вас приштам, шта нам ваља ћинити с овом каурском пашћадидом, што смрди по нашим тамницама и ђаба једе царски љеб.... Ја вам, ћестити беџи, крити нећу, да сам је давно шћео сву под нож метнути, јера је она то заслужила прије, но што се и родила; јера је раја само онда мирна и цару покорна, кад је на ланцу држиш и топузом по врату милујеш.... А што ш њом љепше поступаш, све је бешња и непослушнија : ако јој пружиш, бива,

руку да је пољуби, она ће ти је одгристи; ако јој, бива, бациш комад љеба, она ће га шаптити, али ће те опет испод мукла ујести!... Она, бива, не може да живи, док се турске крви не напије. Ћулисте шта је било на Палежу, а шта у Ваљеву; а оно на Љубићу и Ћаћку, већ је загрдило: а и с других страна стижу ми гласи све гори и гори. И ја сам све то у Стамбол јавио.... Нама отуд шаљу у индат двије силне војске: једну од Румелије а другу од поносне Босне и Херцеговине; али, ја мним, ћестити моји беги и агалари, да и ми не треба овђе-на да жмуримо?...

„И не треба, ћестити везире!“ повикаше многи од бегова и агалара, а остали климнуше главом, да се зна, да и они тако мисле.... Само је муком мучао Рустем-бег Хаџи-Риџаловић....

*

„А што ти шутиш, Рустем-беже; ја сам рад ћути и твоју мудру бесједу — јера од тебе-ка нико овђе од нас боље не познаје ову влашку паићад, што је појела главу и староме Фоћи и ономе арслану Фоћић Мехмед-аги и осталим њихним друговима. И кад би мене, бива, шћео цар послушати, ја бих свој ћетворици тулбе подигао; јера су они најбоље знали и мислили, како се овој фукари памет у главу ућерује?“...

Рустем-бег подиже главу, погледа у везира, па онда прелети очима по осталим беговима и агаларима, поћута мало, па ће рећи:

„Кад ми, ћестити везире, дајеш изун бе-сједити, онда ћуј и моју ријећ :

„Ја, ћестити везире, не мислим тако. Још је старац Фоћо казао : да се ватра сламом не погаси; већ да с рајом треба у дослуку бити; он је, бива, још ондај рекао :

— „Кнезовима хате поклањајте, кметовима осредње парипе....“ И да су га ћеца Богд’о послушала, они, бива, не би сви до једног потубили главе.... А, послије: зло се злијем не да лијећити; на ране се не међу отрови, већ боквице и благи мелеми; ране ваља прати млакушном водицом, а не грепсти нећистим ноктима; у зло туци, да горе постане; и кокош ће уд’рит на јастреба, да одбрани нејаке пилиће; а на што је уд’рит на инсана?!..

„Не, ћестити везире!... И раја је Божије створење... И ја сам, бива, ћуо да нам иђу двије силне војске, једна од Руменлије, а друга од Босне и Херцеговине; али ја мним, да их цар шаље да умире рају, а не да је утамане: ја ко би послије цару измете ћинио; ко би царску земљу орао и копао; ко би царске берићете прибирао?... А, најпослије, ћестити везире, и ви ћестити бази и агалари, ја сам ћуо, бива и то, да је и раја у Стамбол послала многе мазбате:¹ да се она није дигла ни на цара ни на цареве већиле, већ да свој живот одбрани од својих зулумћара... Мени су, бивака, казивали, да у једној мазбати и ово стоји уписато :

¹ Жалбе, молбе.

— „Царе царева, царе Богом дани, царе милостиви, нас овђе, у твојој земљи, под твојом светом сенком, твоји људи живе на коље на-тићу!.. Они веле, тако је цар заповједио.... Је ли то истина, царе царева, царе Богом дани, царе милостиви?!.“

„И, безбели, цар је наредио и Куршид-паши, босанском везиру и Марашли Али-паши, румелијском везиру, да с војском пођу у Шумадију и да испитају: је ли оно истина, да је раја жива на коље набијана?.. И шта ће, бива, бити од наске, кад царски већили својим оћима виде, како су царски друмови окићени главама царске раје?..“

„Не, ћестити везире и ви ћестити беги и агалари, — не, тако, бива, не треба радити с овим рајиним робљем, што трули по нашим тамницама, већ му ваља скинути ланце, отворити му на тамници врата, па га пустити и бијелим хлебом нахранити, те да с његова лица спане она мемла од камена!..“

„Добро говори Рустем-бег!“ повикаше сви бегови у глас; а агалари оборили главе, па мрко погледају и на Рустем-бега и на остале бегове. Само је Сулејман-паша ћутао.

„И, послите, ћестити везире, ваља помислити и на оно наше робље, што је раји пало шака: ако, бива, раја ћује, онда ће и она то исто ућинити с нашим робљем; па ако немамо душе за рајино робље, имајмо је за своје!..“ повика Рустем-бег, гласом човека, који пада

на колена да измоли живот свога јединчета, што је већ предато своме целату....

„Добро говори Рустем-бег!“ повикаше као из једнога грла сви испуљени бегови....

И онда се окретоше Сулејман-паши:

„Ћестити везире, мудро говори Рустем-бег Хаџи-Риџаловић... Није, бива, друге, већ ућини онако како Рустем-бег вели... Добро је то, ћестити везире, и по те и по нас и по све Турке, што су још у Шумадији, а особито по оно наше робље што је ово дана запало у каурске руке....“

„Пеки, бива, кад ви сви велите да је то добро и мудро, велим и ја.... Само вас једно послушати не могу. Ономе Милошеву буразеру, те је доље у Небојши кули, морам осјећи главу, натаћи је на шиљак и побости ев' овђе пред ови мој двор, да је гледам јутром и већером, нека ми колико толико лахне срцу, што из својих шака испустих онога горскога вука, те данас од свега овога нашег јада не би ни трага било!... Ох, мој арслане, мој добри Ђаја-пашо, ти моју лудост плати твојом јунаћком главом!“ повика Сулејман-паша, а она му се два ока засветлише, као у гладна вука....

„Не, ћестити везире, то баш немој ућинити, већ њега-ка прво откуј и отвори му на тамници врата, призиви га себи и покарај, што је раја цару непослушна!... „А, ето, реци, сам ми је цар заповедио, да те пустим...“ Ако то, бива ућиниш, раја ће лашње заборавити и оно што је досле било, а и Милошу ћеш запушити уста, кад

Ћује да си му брата поштедео!“ учини Рустем-бег Хаџи-Риџаловић.

„Добро говори Рустем-бег!“ повика Усо Демир-беговић.

„Добро говори Рустем-бег,“ додаће остали бегови....

„То те сви молимо, ђестити везире, додаде Осман-бег Алиловић....

Сулејман-паша оборио главу, па се замислио — као да ни чуо није шта су му бези говорили.

„А ако посијечеш брата Милошева, и главу му на шиљак натакнеш, ондај, како ја познајем тога горског вука, у овој земљи мира бити неће, док год он не види и твоју главу и наше главе посечене и на кочеве натакнуте,“ повика Усеин-бег Капетановић....

Везир се чисто трже, па оптро погледа у Капетановића....

„Добро говори, мудро говори Усеин-бег Капетановић,“ повикаше сви остали бези....

„Па лијепо, моји драги бези, кад ви сви велите, да је то добро и мудро, ондај и ја велим.... Али ћујте, бива, шта вели и како мисли ваш везир, Сулејман Скопљак-паша: Ако овако продужимо, и рају, кад се и против цара дигне, по плећима станемо милостиво тапшати, онда ће она, бива, узети све до Стамбола!...“

*

Тога истог дана, у сами сутон, горе више Чукарице, стајала су иза једнога густог шумарка два човека. Један ће од њих рећи:

„Ђујеш, Стеване, имаш поруку од Рустем-бега Хаџи-Риџаловића, да још ове ноћи појашеш свога вранца, па да као тица одлетиш у рудничку нахију и да нађеш, ће било, газда-Николу Луђевицу, и да му изручиш поздрав од Рустем-бега, да је оно његово момће, што га је Скопљак-паша бацио у тамницу, у Небојшну кулу, здраво и живо, и да му, бива, ни длака на глави валила није, нити ће му по сад валити. И још нешто, Стеване: нека те газда Никола Луђевица извести, шта је војвода Милош уђинио с турским робљем, које му је у Таћку и у боју с Ђаја-пашином војском пало шака, и да ли се у томе робљу налази и Рустем-бегова нећака, по имену Зулфа — младо ћељаде. Она је анума Осман-бега Сали-беговића.... Ти га, бива, знаш. Ако ти Рустем-бегу донесеш добре гласе о њима, он ће те, бива, лијепо обдарити; јер он њих воли исто као своје оћи у глави... Мореш ли се латити тога посла, Стеване?“

„Могу и хоћу, каипци-баша, и то баш овога сахата: ено ми вранца оседлана. Него ћу и ја тебе нешто замолити, Хасане: припази са својим људима на моју кућу и на моју чељад! Ово су, Хасане, мутна времена — и за нас и за вас....“

„Иђи без бриге, Стеване, а за своју кућу и за своју ћељад не брини : знај, да док је на мени главе, нико од нашијех не смије ни ономе твоме шареном маћку ни длаку из репа ишћупати, а то ли и прстом таћи у које твоје ћељаде и у твој мџл.....“

И Стеван је, још те ноћи сео на свога вранца и одјахао право Руднику — у село Луњевице....

IX

„Србија је одвећ слаба : она
није кадра саломити силну
Турску Царевину....“

После добивене битке на Љубићу и Чачку и оне страховите турске погибије по окосинама и дубодолинама Јелице Планине, у српску војску беше ушао нов ратоборни дух и непоколебљива вера у срећну звезду свога Врховнога Вође; а у тој истој мери Турцима је овладао неки недољиви страх — тако, да, где се год појавио војвода Милош са својом храбром војском, победа му је била извесна. И то је ишло муњевитом брзином: пао је Пожаревац, Карановац се сâм предао, Јагодина тако исто; на Дубљу до ноге потучена Али-пашина војска,¹ где је и сâм паша пао у Милошеве руке, а јединац му син у томе боју погинуо.... Оно је одишта право казао Куршид-паша, кад је рекао:

„Милош у Чачку, Милош у Пожаревцу, Милош у Карановцу, Милош на Дубљу, Милош свуда!..“

Значај ових везирових речи много је дубљи, него што се то у први мах узело. Овим је речима сâм Куршид-паша окарактерисао војводу Милоша као ретка и необична ратника и вој-

¹ Ово је један део Куршид-пашине војске, којој је заповедао Али-паша Никшићски, названи „Марјаш-паша.“

сковођу — војсковођу мудра, хитра, одважна, решителна и — неустрашива...

А тако је у истини и било. Он као да је предвиђао, да ће убрзо куцнути час, кад ће се морати мач турити у корице и поћи другим путем, путем преговора, па је хтео да што више српских градова очисти од Турака, те да и они у Цариграду виде, да српски народ још није малаксао, да је он још жив и да је решен, да у својој отаџбини сâм, па и ма силом свога оружја, створи услове за миран и безбедан живот. И он је то успео. Па, ипак, њега те победе нису занеле. Његови оштри погледи били су упрти далеко тамо иза тих победа; јер је он и даље видео и боље видео него многи и многи учени државници тога доба...

Он је често говорио: „народе снаго моја;“ али је он врло добро знао колико је *снажна* та *снага* народна, и шта је она кадра учинити, а шта није; он се није дао завести ни том снагом ни општим одушевљењем, које је у свој земљи настало услед оних победа на Чачку, Пожаревацу и Дубљу, с тога се он и решио, да с победом на Дубљу заврши војну кампању, па да приђе оној другој — и мучнијој, и вијугавијој, и споријој, али за успех, за добро свога народа, извеснијој. Ова његова велика замисао огледа се и у самом његовом човечном и племенитом поступању са турским робљем; али је та његова замисао највидније избила на Дубљу, у оном деликатном пријему под свој шатор

заробљенога Али-паше Никшићског, као и у оном мудром и дирљивом разговору с пашом, који је у живим бојама изнео све невоље, све патње, сва страдања рајина од крвожеднога Скопљак-паше и његових доглавника.

„Да цар зна све те муке и невоље ваше, а да још зна, како ти војску имаш, он би овоме народу дао праву како год од цара поишће, а тебе би учинио везиром над овом земљом, да њом владаш и управљаш“, — одговорио му је Али-паша, опоменувши га, да се добро чува да не умеша у српске послове каквога страног цара и краља....

Милош је овога пашу богато обдарио, па га испратио с осталим заробљеним Турцима преко Дрине босанскоме везиру Куршид-пашини, који беше са својом војском пао на Орлово Поље с ону страну валовите Дрине, одмах спрођу наше Лешнице.

*

Кад су чуле остале војводе, да се Милош одлучио да се одазове позиву Куршид-пашину, и да му оде у логор, да с њим преговара о умирењу Србије, они су се просто запрепастили. Шта се ту није говорило, да га од те дрске намере одврате, али то није помогло. Милош је пред собом имао једну одређену мету, и он је њој право и неустрашиво пошао, онако исто, као што је после одлуке под Таковским Грмом, пошао у бој против Турака....

„Шта хоћете ви, браћо?... Једна царска војска под Али-пашом Марашлијом, већ је стигла

до Ђуприје, а друга је, ето, ту пред нама под бесним Куршидом везиром, обе готове да упадну у срце Шумадије!... И шта ће бити онда од овога нашег веселог народа, који све уздаће полагаје у нас и у нашу памет; шта ће бити од нас и од наше деце и остале чељади наше?..."

„Бићемо се, док један од нас траје!“ повикао је Милић Дринчић.

„Али која вајда, Дринчићу, од тога што ћемо ми сви изгинути, кад ће се после те наше погибије по овој земљи опет распртити Турци зудумћари, покушљени из све Турске Царевине, па отпочети с нова газити, убијати и на коље натицати све што се не клања, а што пушку понети може?!.. Утвуйте ви то, браћо, једном за свагда, да је Србија одвећ слаба, да је наша свеколика снага одвећ нејака, те да ми можемо сломити силну Турску Царевину!... Ето, да ми, којом срећом, разбијемо обе ове војске, цар би могао на нас послати још три такве војске: имао би откуд, а имао су чим.... А ми?..“

На ову беседу Милошеву, све војводе мучком замукоше, док ће Петар Молер рећи:

„Ама тебе не зове Куршид-паша у свој логор да с тобом мир склапа, већ да ти главу узме, те да после без пола мучке, прегази Србију!..“¹

¹ Ове Молерове речи, који је, као што се зна, мрко гледао врховно поглаварство Милошево над Србијом, — најбоље казују, шта је војвода Милош, у то доба, вредео и у српском народу и у очима српске војске и у очима Турака, као и то, у каквом се критичном стању тада налазила ствар народна, ствар Таковског Устанка, и да би све то пропало, да нешто Милошу буде...

„То, Молере, може бити, а може и не бити. Народни посао и већи је и пречи и од мене и од вас: нама је суђено да на томе послу мремо; а, најпосле, Молере, може се свакога часа умрети, а не само од пушке и сабље турске, и зато наше није да о томе бригу водимо: све је у Божјој руци!... Ако мени Куршид-паша тамо узме главу, онда ето вас. Док је народа, наћи ће се и ко ће њим управљати!...“

„Ама, па зар те није научио Сулејман-паша?... Знаш ли шта си муче имао док си се из његових ногата измак'o?..“ упитаће га неко од осталих војвода.

„Знам, и он је то баш, који ме је и научио да овим путем пођем, којим сам пошао,“ одговори му војвода Милош..

Дотле је Симо Паштрмац ћутао и грицкао о крајак свога десног брка, слушајући како војводе одвраћају свога врховнога вођу да не иде у халина уста, па и он чисто плану и скочи:

„Господару, ако ти се мили мрети, погни се, ето, на који хоћеш грм и озго се с њега доле стрмоглави, а немој своје главе сам носити везиру у шаке!.. Одеш ли му, онда си права будала!...“¹

„Лепо Амица“, одговори на то Милош, са свим хладно: „али ако ја одем и свршим овај

¹ О Сими Паштрмцу — прозваном „Амица“ — има пуно анегдота. Он је једини смео Кнезу Милошу, мало у шали, мало у збиљи, оним тоном и оном општрином изговорити оно, што је мислио да му треба казати.

народни посао и вратим се међу вас здрав и читав, ко ће онда бити будала: ја или ти?

„Ни ти, ни ја, Господару, него везир, ако те пусти...“

Овај духовити одговор, изазвао је међу свима војводама општу веселост. Па и сâм се војвода Милош, тој Амициној шали, слатко насмејао.

*

И Милош се не даде одвратити, да не иде Куршиду везиру; али је свакојако учинио све што се могло учинити, да свој повратак из турског табора осигура.... Куршид се опет бојао, да му Милош неће доћи, па му пошље у Лешницу Али-агу Серчесму, Милошева старог познаника, пријатеља и Богом побратима, да га увери, да га везир на веру прима и да ће га здрава и жива својима вратити.

„Ама, побратиме, ко да вам верује? Ето, ти знаш, да све што сам царским већелима до сад обећао, ја сам то и учинио: ништа их никад слагао нисам; а све што су они мени или не мени, већ царској раји обећали, они то испунили нису; ти знаш, да сам помагао Сулејман-паши и његовом Таја-паши, да се утиша несрећна Хаџи-Проданова буна: то сам обећао и то сам испунио; а они су оба опет мени обећали да неће чинити над рајом освете, па обојица то своје обећање ногама погазише и на своју реч пљунуше. Таја-паша где кога од главнијих људи нађе окова у синџире: неколико сто-

тина ни кривих ни дужних одвуче у Београд и с њима напуни градске тамнице. И сваког петка правили су од тога несрећног нашег робља курбане: некима су одседали главе, па њима китили градске бедеме, а неке су живе на коље натицали.... Њима се на веру предао и мој несрећни побратим, Станоје Главаш, исто онако као и ја теби. И он им је био веран до последњег часа. И они му опет одсекосе главу; па им је и то мало било, већ, знајући, да сам тога веселог свога побратима волео као своју душу, они ми изнеше једнога дана Главашеву главу, па ме упиташе:

— „Познајеш ли је?“

— „Познајем је,“ одговорим им, а они ће ми на то рећи:

— „А би ли могао погодити, на чију је сад ред?“

„Ја сам их разумео, па сам смејући се одговорио:“

— „Па ова глава, што је на мојим раменима, одавно већ није моја: ја сам своју давно и давно метнуо у торбу.... И сад побратиме, де ти метни руку на срце, па реци по души својој, по образу своме, по твојој вери турској, могу ли веровати Куршиду везиру, да ми неће укинути са рамена главу, или, у најмању руку, послати ме у Травник и бацити ме у тамницу, где ћу и своје кости оставити, и онда ће упасти у Србију и по њој триста чуда починити! Та Куршид-паша је и послао Сулејмана Скоп-

љак-пашу у Београд, да над Србијом влада; а под њим је царска раја пропиштала што ни под којим везиром — од Косова па до данашњега дана...“

У речима и тону војводе Милоша било је нечега што убеђује, нечега болећивога, нечега што казује да је то Божја истина. И тим речима био је и сâм Али-ага Серчесма дирнут, готово збуњен, да у први мах није знао шта да одговори своме побратиму. .. Али му најпоследње овако рече:

„Ђујеш, побратиме, ако ником не вјерујеш, онда вјеруј, побратиму своме — Али-аги Серћесми !...“

„Твојој ријечи и твојој заклетви, свакад ћу вјеровати; а ако ме и ти превариш, онда нека је знано, да више нема ни Бога ни вере у Турака,“ упаде војвода Милош своме побратиму у реч.

Њега је Али-ага Серчесма разумео, зато диже руку у знак заклетве, па поче овако:

„Е, онда побратиме, ћуј што ћу ти, бива, рећи: тако ми моје лијепе турске вјере, тако ми образа мога и мога светлога оружја, и тако ми очњега вида, што ме по свијету води, — док је мени на рамену главе и док је мојих двије хиљаде делија, нико те не смије ни прстом такнути, ни скут твоје доламе додирнути, а то ли ти главу с рамена скинути. Мени је везир дао ријеч, да ти ништа ућинити неће и да ћеш се вратити овђе-на, па углавили ви што међу

собом ја не углавили; он је мени таку ријеч дао, а ја је, ево, дајем теби и слободно пођи са мном!...”

И Милош је поверовао своме побратиму...

*

Шта је било и како је војвода Милош изашао пред Куршида везира, какве су зборе и договоре водили, то не улази у нашу причу. Доста је да само ово поменемо: Кад га је Али-ага Серчесма допратио до на српску обалу, он му је на растанку изговорио ове речи:

„Ћујеш, побратиме, ето, ја, бива, одржа своју заклетву: довео сам те здрава и жива овђе у твоју постојбину, одакле сам те на своју душу и на своју вјеру и узео; али, ћуј, што ћу ти рећи: по сад и да те ја, твој побратим, Али-ага Серчесма, на своју заклетву и на своју турску вјеру позовем, — немој, бива, ни самом мени више вјеровати!...”

Ове су речи Серчесмине довољне да кажу, како је глава Србије и српског народа у Куршид-нашину табору — висила о концу!...

„Хвала ти, побратиме, ти си своју ријеч и своју заклетву одржао: видео сам и чуо сам све. Ти си ме данас увјерио, да међу Турцима ипак има људи, који би прије погинули, но што би своју ријеч погазили. И што буде таквих људи у цара више, све ће му царство бити јаче и тврђе и дуже; јер, побратиме, ко своју ријеч и своју заклетву, без големе невоље, ломи,

вјеруј ми, да ће га сâм Бог и погажена заклетва најпосле сломити!.. Хвала ти, побратиме, и овога и онога свијета!.. Теби то твој побратим Милош никад заборавити неће!... Па и опет, побратиме, поздрави ми Куршида везира; јер је и он своју ријеч одржао: лијепо ме примио; нисмо се могли погодити, па ме је опет пустио да се међу своје вратим; могао те је и не послушати, побратиме!. Сила Бога не моли!.. И Турчин на Турчина да устане за једнога Каурина, — не би било ни лијепо ни добро — ни по цара ни по царску војску....“

И кад је то све Али-ага Серчесма казао Куршиду везиру, онда му је везир мрко одговорио:

„Баш зато, Серчесмо, нијесам те требао послушати!.. Јера, Серчесмо, ено они ће и самоме цару памет обрнути!.. Он, бива, сад ишће мало. Тражи народу своме мало одушке, одморка, па ће послѣје уграбити згону да потражи више. И добиће, Серчесмо, тако ми ове браде!“ повика везир и ухвати се за своју дугу и као снег белу браду....

*

После је војвода Милош сазвао све војводе, што су чували Дрину од Турака, па им каза: „Сад више но икад будите на опрезу. Кавге за живу главу не замећите, ако је Турци заматати стану, ви их само одбијајте, у Мачву их и у Јадар не пуштајте, а ја ћу вам већ учи-

нити абер, шта се буде углавило с Али-пашом Марашлијом на Морави....“

„Ама зар ти мислиш ићи и у канџе Марашлијине, ако Бога знаш?“ упита га Петар Молер.

„Богме, Молере, ваља ми ићи, па ма знао да ћу главу изгубити!“ одговори му војвода Милош.

На то ће опет Сима Папштрац:

„Прођи га се, Бога ти, Молере!.. Зар не видиш да му је сврака мозак попила. Он мисли да ће се и тамо наћи каква турска будала, као што је овај његов побратим, овај Али-ага Серчесма, те да стане пред везира и да му рече: ја сам се овоме Каурину закleo да ћу га здрава и жива вратити онамо, од куд сам га на вјеру и узео. И да ће га везир с места послушати!...“

„Ти Амица, гледај своја посла. Ове ствари нису за твоје лакрдије... Ја се ни овде толико нисам поуздао ни у мога побратима Серчесму ни у његове две хиљаде делија, колико у онога горе што ведри и облачи!...“

И Милош се тога истога дана кренуо ка Морави; али, за чудо, он не удари на Бели Брод на Колубари, већ окрете Љигу на Гукoше, а одатле право Руднику: сигурно се био пожеleo своје куће, своје деце и своје остареле мајке!....

*

Али он не оде ни својој кући, него право кући свога побратима Николе Луњевице. И

како се окари кад свога побратима дома не нађе: Казаше му да је некуд отишао још пре неколико дана, и да му се сваки час надају; али куд је отишао и на коју страну, то му нису умели казати.

„Е, баш ми је, снахо, жао, што побратима затекао нисам; а баш сам кастиле до њега дошао“, рећи ће војвода Милош својој снаси, а домаћици Луњевичиној...

„Ако ти ниси мене затекао, затек’о сам ја тебе, побратиме,“ повика један глас иза Милошевих леђа. То је био глас самог Луњевике. Они један другом полетеше, загрлише се и пољубише: и на лицу Милошеву и на лицу Луњевичину плину некака радост која је из саме душе њихове потицала.

„Ти долазиш с Дрине, побратиме?“ упитаће Луњевика војводу Милоша.

„С Дрине, побратиме; а ти?“

„Право из Бесарије!“

„Ене, из Бесарије?!.. а шта си тамо радио? Ти ове године ниси товио волове?“

„Ако нисам ја, јесте Рустем-бег Хаџи-Рицаловић...“ одговори газда Никола Луњевика, и онда се окрете својој домаћици:

„Деде Перунико¹ моја, и ви децо, прострите нам горе под велики орах, па спремајте што за вечеру!“

¹ Домаћици Луњевичиној било је име Бурђија, деца су је звала Акол, а у тепању и добром расположењу газда Никола Луњевика би јој рекао: „Перунико моја!“

„Ја у твојој кући, побратиме, не могу заповедати; али ја хитам: ја ћу само очекивати док се мало одморе коњи,“ рече Милош па погледа у Симу Паштрмца...

„Вала, Господару, ти иди ако хоћеш и сад, а ја с гладним трбухом ни маћи не могу, а тако исто ни наши коњи!... Ви се разговарајте колико вам је драго, а ја одох да помогнем домаћици да се која кокош ухвати,“ рећи ће Амица, као у шали, а није, већ је видео да његов Господар има нешто на само да говори с газда-Николом Луњевицом, па их је хтео саме оставити.

*

И Амица је погодио. Они су дуго и дуго под великим орахом разговарали. Војвода Милош први поче:

„Па ти си, побратиме, свраћао и у Београд?.... Како си смео, болан, ићи у оно стршљеново гнездо?“

„А, побратиме, сад су београдски Турци питомији од јагњади... Него како си ти смео отићи у канџе Куршиду везиру?.. Знаш ли, болан, да се за те чак и Рустем-бег бојао, кад му је Хасан каиџи-бапа казао, да је чуо, да си отишао на договор Куршиду везиру на Орлово Поље....

— „Бојим се, да му Куршид не поједе главу: он је, бива, гори но овај крмак Скопљак-паша. Та он нам је и послао Сулејмана, те у овој земљи ов'лики сијасет нађини!“ рекао је

Рустем-бег том приликом каиғди-баши... Море, побратиме, тај Рустем-бег и пас је и човек: лукав је и подмукао; али је опет човек од срца. Он добро туви кад му се зло учини, али, тако исто, он не заборавља и кад му се добро учини. Да знаш како ти благодари што си онако лепо с турским робљем и рањеницима поступао.... Он ми је на растанку рекао:

„Поздрави, бива, Милоша од моје стране: хвала му по сто пута! Он је, бива, моме зету Осману Сали-беговићу живот саћувао, а мојој Зулфи и живот и рз, који толико исто вриједи колико и сâм живот.... Ја му то, бива, никад заборавити нећу!.... И још нешто да га од моје стране поздравиш. Ако га позове и Марашлија везир на какав било договор, нека му слободно иђе. Други је оно ђоек а други они Куршид-паша; али му реци и то, нека много не затеже. Нека ишће он'лико, колико се од цара добити море; а добиће, ја ти велим; јера сам ћуо, да је цар накрифио и Куршиду и Марашлији, да гледају да ову земљу умире, а да и рају задовоље, а и Милоша да лијепо приме.... Само једнога нека се ћува — као ватре живе, а то је, да се који туђ прст у ове ваше послове не умијеша!.. И још нешто, Луњевицо: кажи твоме побратиму, да не заборави оне, што носе скуте Марашлијине. Њихова се једе код Марашлије — све једно, као и царска!... У Марашлије има некаки Ђурђи-баша. Што овај, бива, реће, то ни сам везир не макари. То му само реци,

а Милош је, бива, мудар: он ће већ знати, шта му ваља ћинити....“

✱

„Како стојиш ти с парама, побратиме?“
окренуће одједном газда Никола Луњевица.

„Па ја сам баш због тога и дошао до тебе, побратиме; потрошило се и црно иза нокта. Помози ти сад мене, помози ову веселу земљу, па, ако ми то твоје добро заборавимо, то неће заборавити Бог!...“

„А колико би ти пара за сад требало, побратиме?....“

„Хе, чиниш 'волико, побратиме — колико би ми требало?.. Много би ми требало?....“

„Би ли могао свршити посла с десет кеса?“¹

„За сад ми дај само пет кеса, а ако би ми устребало више, ја ћу ти послати Паштрмца....“

„А што, побратиме, узми свих десет кеса, па ако ти што претече, ласно ћеш ми вратити; а, богме, ако дâ Бог, те се овај народни посао срећно сврши и земља се умири, онда да ми се врати и оно остало!... Не буде ли у земљи мира, онда која нам је вајда и од живота и од ма́ла нашега!“ рећи ће газда Никола Луњевица....

„О, мој добри газда-Луњевицо, теби то нико платити не море, до једини Бог!..“ повика војвода Милош.

„Дужни смо, побратиме, за ову ојађену земљу све чинити колико се може и су чим се

¹ Кеса је, у то доба, представљала вредност од 500 гроша.

може: у њој смо се родили, у њој одрасли, а у њој ћемо и своје кости оставити, нити ће ко, оно што је у овој земљи са својом браћом стек'о, са собом у гроб понети“, — одговориће Никола Луњевица.

„Хе, мој побратиме, камо срећа да тако сви мислимо и да тако радимо, те овај народ не би доживео ни пропаст на Косову, ни многе друге беде и невоље..... Него, стани-де, ја те, у овој оштој бризи и не упитах, да ли си што разабрао за оно наше кукавно робље у београдском граду?..“

„Ништа за њих, побратиме, немој бринути, а особито за твога Јеврема. Они су сви здрави и живи.... Ја ти рекох, да данас у граду владају београдски бегови, а не Сулејман-паша; а они су и навалили на Скопљак-пашу, те је све наше робље отковао, попуштао, — те по граду као таоци одају. То сам ти требао раније јавити, али — ко да те нађе и — где да те нађе!...

*

У том се донесе и ужина; али је то била војводи Милошу и његовој свити и ручак и ужина, а, Бог зна, то им је била и вечера....

*

„Ама, Бога ти, побратиме, који је то Осман Сали-беговић, а која је то Зулфа, те ми за њих Рустем-бег благодари, што сам им живот спа-

сао?“ упитаће војвода Милош свога побратима, при свршетку ужине.

„То су“, одговориће газда-Никола Луњевица, нећака и зет Рустем-бегов — Рустем-бег данас никог ближег од рода нема, сем Зулфе и њенога брата Јусуфа и свога зета Османа Сали-беговића. Он њих пази као своје очи у глави.“

„Чиниш 'волико, то је све лепо, али кад сам ја њима живот спасао?...“

„Онда, кад си оно у Чачку наредио, да се све турско робље испуни пред твој чадор; кад си наредио, да се свима турским рањеницима ране превију и да им се свака помоћ укаже..... Међу тим рањеницима био је тешко рањен и Осман Сали-беговић, зет Рустем-бегов...“

„Ене, ене; а Зулфа; која је то Зулфа?“
Луњевица се мало осмехну, па ће рећи:

„Сећаш ли се, побратиме, оне лепе, као капља младе буле, што ти је доведе твој кувар Арсеније и кад му ти оно пружи сто гроша награде, а он их не хте примити, већ те пољуби у руку па ти рече:

„Хвала, Господару, ја сам код ње више нашао!“

„Сећам се, како да се не сећам!“

„Е, то је била Зулфа нећака Рустем-бегова, а анума Османа Сали-беговића!...“

„Е, побратиме, чиниш 'волико, ту има прста Божјега!... Ја и сад не знам шта ми онда би, те зачиках моје, да ћу ономе дати сто гроша,

ко ми оно весело чељаде ухвати и доведе; јер би пропало ломећи се по оним јеличким дубодлинама, а Бог свети зна, у чије би руке пало и шта би од њега најпосле било!...“

*

Газда-Никола Луњевица испратио је војводу Милоша до Враћевшнице, ту се с њим опростио, а на самом растанку скиде капу и рече:

„Побратиме, аманет ти ова земља и овај народ!.. Нека Бог благослови пут којим идеш, нека по њему порасте цвеће, цвеће мира и среће народне!.. Побратиме! сети се речѝ Рустем-бегових: види, промери, расуди, али много не затежи!.. И мања добит, сто пута је боља, но и најмања штета.... Ишти онолико, колико се за сад добити може; а највећа ће добит по сву земљу и по овај злосрећни народ бити, ако успеш, да се ове две турске војске — босанска и руменлијска — врате тамо, од куд су и дошле!.. Седамдесет хиљада бесне Турадије! — опашће ову земљу као скакавци што поља обрсте.... Су чим да их дочекамо, и су чим да их сузбијемо?!..“

И тада се ова два ретка побратима растадоше: војвода Милош оде право Морави, својој тамошњој војсци; Никола Луњевица окрете Црнућу, да обиђе чељад Милошеву, и да им каже, да је Милош здрав и жив!...

Х

„С муком стечено — Богом благословено!...“

Од прилике баш оних дана, кад су вођени преговори између Али-паше Марашлије и војводе Милоша: како и на који начин да се умири Србија и да се царска раја обезбеди од даљих зулума, што су их поједине паше и везири самовољно, а без царског знања, над рајом чинили, — догодило се нешто у Цариграду, о чему ни снели нису — ни Марашлија Али-паша, ни војвода Милош, а што је јако утицало, да се ови турско-српски преговори у Ђуприји што брже сврше, а то је:

Први пут после Букурешког Мира, руски посланик, поведе на Високој Порти реч о Србији и српском народу. Посланик ће упитати великог везира:

„Какав то рат Турци имају са Србијом?.. Ви као да сте сметнули с ума, да је свако војевање против Србије противно Букурешком Уговору?!...“

Ово изненадно питање пало је на Високу Порту — као гром с неба. Јер у самоме тону рускога посланика, било је нечега одсудног, не-

чега што озбиљно протестује, — нечега што само собом наглашава, да је то питање упутио преко свога посланика сам главом, тада силни и моћни, император руски — цар Александар I...

*

И одмах, сутра-дан, већ је стамболским друмом летео царски татарин, летео је дан и ноћ, док није стигао у Ђурџију, у табор Марашлије везира.....

*

Тога још вечера водио је војвода Милош неке важне разговоре са својим новим побратимом — Марашли-пашиним Ђурџи-башом.... О чему су они баш говорили и шта су доконали, то наша прича не зна. Она само зна то, да су се ова два побратима растали као добри и искрени пријатељи. А сâм везир, одмах сутра-дан, позове себи војводу Милоша! Он га веома ласкаво прими. И још тога се дана утврди нека врста привременог уговора, који ће бити основа новоме стању ствари у Србији. Уговор је тај био кратак и јасан:

„Да се нешто царске војске — 7000—8000¹ — пропусти до на Врачар; остала војска да остане где је; да Марашли-паша изда наредбу Ђурџид-паши, да са својом војском не прелази Дрину и да не упада у Србију;² да српска

¹ А свега Марашлијине војске у Ђурџији било је преко 40 хиљада...

² Ђурџид-паша не послуша Марашлију, већ с једним повећим делом своје војске упадне у Мачву; али га Срби мушки дочекају и до ноге разбију....

војска остане на истим положајима, где се тога дана затекла; да се непријатељства ни с једне стране не отпочињу, све док не дође царски ферман из Стамбола; да се с места пошаљу у Цариград српски посланици с везировом препоруком и сигурном пратњом, који ће на самом Високом Девлету представити све патње, муке и јаде рајине, што их је подносила од беснога и крвожеднога Сулејман-паше и осталих његових агалара; и, на послетку, да се Сулејман-паша дигне из Београда, а на његово место да се пошље други, бољи и према раји милостивији везир....

*

Милош је одмах познао, да су од некуд духнули поспешнији ветри и по Србију и по српски народ.... јер га је везир још ласкавије отпустио но што га је примио: он му је том приликом рекао — рекао му је пола шалећи се, а пола озбиље:

„Ако се мудро владаш, ако цару останеш вазда веран, — он ће те учинити својијем муширом и — Баш-кнезом над Србијом, а рају ће обасути великим царским милостима.“

*

Враћајући се у свој логор Милош је сâм са собом говорио:

„О Боже, теби благодарим!. Умудри ме и научи, како ћу од сад радити и којим ћу путем поћи, те да овај кукавни народ до коначна мира

дође, да се мало, мало одмори и своју снагу прикупи!.. Мојим војводама, знам, неће бити право, што сам пристао, да се један део Марашлијине војске пропусти до на Врачар, а не знају веселници, да се баш без те војске не би могао из београдскога града истерати онај крвожедни вампир — Скопљак-паша!....“

*

Турци су у испуњавању својих обавеза најтромији и најспорији на читавој кугли земљиној. Сем тога, у њих влада начело: што се на сабљи узело, то се само сабљом повратити може. Они веома много обећавају — а особито кад се до дуvara дотерају, али испуњавају само оно, што се силом натерају. То је вођа Таковског Устанка врло добро знао.

И одиста, Турцима се од некуд хитало, да што пре виде умирену Србију, али, наравно, по њиховој методи: да много обећају, а да ништа не испуне. Чак се и сâм Марашлија зачудио, кад му је са свим на брзу руку послан царски ферман. У томе ферману ништа стварнога није било ни за Србију ни за српски народ. У томе ферману стајало је само просто царско наређење: да се Марашлија Али-паша сместа крене за Београд, те да управља рајом као отац са својом децом, јер, вели се у томе ферману, како је Бог препоручио рају цару, тако је цар препоручује њему!.. Оваки ферман веома обрадује Марашлију. Он се сместа крене за Београд, мислећи, да у

своме цепу носи и судбину Србије и судбину народа српског; али то ни једно ни друго није било у руци његовој, већ у руци Божијој.....

*

Милош се пред везиром покаже да је с царским ферманом задовољан. Он само с болним гласом примети Марашлији :

„Добро, честити везире, док нам ти везир будеш, ја знам да ће царској раји бити добро; али ти знаш како то на Високом Девлету бива: тебе неко може код цара опасти, па ће те цар одазвати, а нама опет послати какога Скопљака или Куршида везира, па онда?.. О несрећна царска раја, докле је теби усуд одредио, да се мучиш као риба кад је живу на жар баце?!..“

Ове су речи веома дирнуле и самога везира. Он мало поћута, па ће рећи :

„Буди ти цару веран, а и царска раја нека је мирна и цару одана, па се све може на боље окренути.... Ја бих ти, бива, сад рекао да пошаљеш у Стамбол нову депутацију, те да и од твоје и од рајине стране изјави цару благодарност на великој милости његовој, као и то, да ћеш му и ти и раја бити верни и одани, па да га, уз то, замоли, да своје милости не ускраћује ни теби ни својој раји, а она ће се, и дан и ноћ, Богу молити, да му слава и сјај буду вечити !...“

Милош је послушао овај Марашлијин савет.

*

Марашли-пашу дочекају у Београду с највећим одушевљењем и Турци и Хришћани.¹ Турци зато, што су у његовом доласку видели јемство да их неће постићи судба осталих Турака по Србији; а Срби опет зато, што су мислили, да Милош Марашлију и онај део његове војске није онако на цаба у Београд пустио, већ да се нешто морало уговорити, што ће бити добро и по Србе и по Србију.....

Ово се јако допало Марашлији везиру. Зато он при растанку рекне војводи Милошу:

„Е, сад, бива, мореш распустити своју војску, а нешто мо'ш и задржати, да чува границе од неваљалих и немирних људи; па онда добро би било, да јавиш раји да јој је цар све опростио и узео је под свој милостиви скут: нека се по сад, бива, ништа не боји, већ нека слободно иђе, да оре и копа и врши своје послове; нека даје цару цареву и спахији спахијско, па послѣје нека мирно спава, ама је, бива, ни глава забољети неће....“

„То, честити везире, све морам ја сâм народу казати: војска се не би вратила својим кућама за живу главу, док из мојих уста не би чула, шта је и како је од цара наређено....“

Паша се мало замисли, па ће рећи:

„Ама ти мени требаш, да се договоримо, шта имам да радим ја, а шта ти.... Него, најпослије иди, ама ми се одмах врати!...“

¹ Срба је у Београду тада било врло мало — око дваестак породица, а остало су били Грци и Цинцари.

Војвода Милош одиста распусти један део своје војске, а већи део размести око границе, да мотри да не би с које било стране, ја од Босне ја од Арнаутлука, чете упадале у Србију, те палиле и робиле народ; а везиру обећа да ће се у брзо вратити; али се он много више у народу задржао, него што је и сâм мислио...

*

Београд је опет оживео. Његовим улицама врвео је силан свет. На Стамбол-капији просто се гушило; Зереком и Бит-пазаром није се могло проћи. Онога шаренила није скоро Београд утвио. Турци Анадолије, Румелиоти, Калмуци, Зејбеци, Арапи, Јермени, Грци, Цинцари, Јевреји, Цигани — све се то једно с другим измешало.... Ту се могла видети и по која млада и добро зајашмачена була, како испод јашмака стреља својим ватреним очима на каког младог бега ја царског бимбашу, или каквога другог агалара везирова....

*

Везир се беше сместио у велики конак Рустем-бегов, у коме је за доба Кара-Ђорђева заседавао „Правителствујушти Совјет.“ У то доба то је био најпространији конак у целом Београду. Да се ту смести Марашлија, била је заслуга његова Ђурчи-баше, старога познаника Рустем-бегова. Чим се везир настанио у вароши а не у граду, Београд се подели на две

странке: на људе Марашли-пашине и на људе Сулејмана Скопљак-паше. Уз Марашлију био је већи део Ерлија, београдских староседелаца, на челу којих је био Рустем-бег Хаџи-Риџаловић; а на Сулејман-пашиној страни били су махом његови агалари, баше и субаше и цео онај шљам што се беше из целе Турске Царевине искупио око овога крволока, а што је обично гледао на несрећну рају као гладан вук на стадо оваца. Међу овима је било и виших и нижих поглавица и из саме Марашлијине војске, који су се надали богатој пљачци по питомој Шумадији, и којима није било право, што се овај њихов поход на Србију свршио без боја. — — — — —

Међу тим, сâм Сулејман-паша бојао се, да његова глава не буде курбан овоме миру између Срба и Марашлије везира, онако исто, као што су главе дахијске биле курбан ономе примирју између Срба и царске војске у првоме устанку. С тога је Скопљак преко својих људи протурао свакојаке гласове: а то је, да ће тај мир донети Турцима и нове несреће и нове погипбије.... И то је веома узнемиривало Марашлију Али-пашу.....

*

У то доба била је кава Беџир-агина, од прилике баш на ономе месту где је данас Позоришна Кафана. И она је била на два боја. Доле су били дућани — берберница и туфегџи-ница, а горе велика и пространа кава, са широким

и лепо ишараним доксом. Ту су се искупљали најотменији Турци из Стамбол-капијског џемата. У ту је каву долазио, кад-и-кад, и сам Рустем-бег Хаџи-Риџаловић. Ту, у тој кави, обично се претресала и политика: ту се метала на решето лабавост не само појединих папа и везира према раји, но чак и оних у Стамболу; а кад би везир хтео да дозна, шта се о њему говори и мисли у чаршији, он је своје тевдиле¹ слао у ту каву. И Беџир-агина кава никад није била тако посећена као првих дана доласка Марашлије везира у Београд.

*

Једног дана била је кава Беџир-агина дупком пуна. Није се имало где сести. Од силна дима нису се могла лица распознати. У кави завладала необична тишина: само се чуло сркање кафе и кркоречење наргила.

Ову тишину прекинуо је први Усо Демир-беговић, за кога се знало, да нагиње Сулејман паши, ма да је често одлазио и Рустем-бегу Хаџи-Риџаловићу, и с њим у дослуку био. Он сркну једном два из свога филџана, одби два три дима из свога дугачког чибука од јасмина са скупоченим стамболским такумом, па ће рећи:

„Море, Турци, зар не видите, да је овај наш нови везир нека аџамија. Он још не познаје ову нашу лукаву рају, а већ да и не говоримо за онога Милоша, што је кадар и самог Скоп-

¹ Уходе.

љака жедна преко воде превести..... Везир мисли да је Милош отишао да спрема царској војсци запру, а он, бива, купи нову војску, те да, једнога дана, осване под Београдом. И онда ће ти Марашлија и његова војска горе проћи, него Ђаја-паша на Љубићу и Ђаћку!...”

„Море, не бојте се, Турци!...” учиниће Усеин-бег Капетановић... „Оно је, бива, мудра звјерка они Милош! Он се, бива, не смије с царем завађати, ни на царску ударити војску; зна он, да ни он, ни његова војска не могу ни осолити све царске војске... Сав овај, бива, арџ,¹ на крају краја, платиће Сулејман-пашина глава...”

„И још некојих, и још некојих,” додаде Мујага Диздаревић.....

„Па, бива, 'коће! Они су сав овај сјасет и забркали и срућили га на главу Султанову.... Како је ко, бива, дробно, онако нека и куса,” учини Рустем-бег Хаџи-Риџаловић.

На то ће, опет, рећи Омер Алај-беговић:

„А кад поједу главу Сулејман-пашину, онда ће, бива, доћи ред и на наше!.. Ја, бива, не вјерујем Ђаурима, па да се живи на жару пеку.... Да се ја, бива, питам, ја бих их све, колико их у царској земљи има, турио у један топ, па би га ондај припалио, нека, бива, сви у дим оду — од зла рода нек није порода!...”

„А ко би нам, болан, ондај ову земљу орао и бериџет прибирао; ко би нам воду носио и коње вадао и друге измете ћинио, кад би сву

¹ Арџ: трошак, а овде значи заваду турску и српску.

царску рају сатрли и утаманили?!..“ повика Алил-бег Хазнадаревић.....

„Немој ти, Алиле, о томе бригу водити: док је царских земаља и његових тимара, вазда ће се наћи и измеђара!“ одговори му Омер Алај-беговић.....

*

Ови и овакви разговори могли су се чути у свакој турској кави, у свакој турској кући, у сваком турском дућану и на сваком месту, где се два Турчина састану. Гласови су ови допирали и до самог везира Марашлије Алипаше: њему су сами његови људи говорили:

„Тебе, Ђестити везире, превари онај Каурин. Камо ти га, што ти не дође?!.. Он истина за сад дотура царској војсци све што јој треба; али ђим љута зима настане, ђим снијег замете царске друмове и остале стазе и богазе, — ондај он неће дати ни коре суха хљеба, ни зупке сијена, ни зрно зоби, нити икакву другу заиру.... И ми ћемо доћекати, да царска војска једе своје полипсале коње, а за тим да и сама скапава од глади и од студени!.... И ондај ће тек на њу нагрнути бијесна каурија, те је кољем и кундацима домлатити!....“

Марашлију је то тако пекло, да није могао ни дању ни ноћу да спава; а често су му сузе на очи врцале. И он би тада дозвоа српске кнезове, па би их јетко кориио:

„Камо Милош?.. Мене превари Милош!...“

А кнезови би га уверавали, да га Милош преварити неће; да он има много посла око умиривања раје; да он мора прво да у ред доведе народне послове; да мора да одређује људе, који ће прибирати, а који у Београд сносити запру за војску, сено и зоб за коње и све остало што царској војсци треба. Они су му још и то говорили, да не верује никаквим гласовима, да ће га Милош преварити, јер те гласове, преко својих људи, протура сâм Сулејман Скопљак-паша....

И то би мало умирило Марашлију. — —

У том и Милош дође. Његовом се доласку обрадоваше и Марашлија и сви његови људи, а Скопљак-пашини се веома покуњише и забринуше, забринуше се и за се и за самог Сулејман-пашу.....

И по улицама и по кавама чуле су се ове речи: „Хвала Богу, дошао Милош!... Дошао Њоца Милош!... Иншалâх!.. Милош дође!!...“

То је био одиста свечан тренутак. Од тога дана почиње други део рада Милоша Великог — на зидању политичке куће Србинове!...

*

Пред само вече, онога истог дана, кад је Милош дошао у Београд, Марашлија Али-паша га позове у свој конак. И Милош му дође, окружен својим војводама и кнезовима. Пред везировим конаком беше се искупила радознала светина — Турака, Курда, Зејбека, Арапа, Јер-

мена, Грка, Цинцара... Пред самим улазом у везиров двор беху се поређали отмени Турци, бегови и спахије и друге виђеније Ерлије — да дочекају и виде јунака, што је на Чачку, Пожаревацу и Дубљу разбио толику турску војску!.. Кад Милош са својом свитом уђе у везирову оџаклију, у којој се беше искупило и око паше поседало више од 60 бимбаша, ајана и бегова. У соби је владала свечана тишина; по неки су пушили дугачке јасминске чибукe и сркали горке кафе кајмаклије; а већина их радо знало гледала у Милоша. И Србе послуже чибуцима, али се сви на тој везировој почастии захвалише. После обична поздрава, велики везир запита Милоша и остале српске старешине:

„Јесте ли цару покорни?“ Милош му у име свију одговори: „јесмо, честити везире!“.. Везир их упита и по други, па и по трећи пут: „јесте ли цару покорни?“ И Милош му је у сва три пута одговорио: „Јесмо — ми смо цару покорни!..“

На то ће везир опет рећи:

„Мени је од цара дошао ферман, да сместа иђем у Стамбол, а вама ће се послати други везир.“

Милош се на ове везирове речи чисто трже, погледа по оном големом скупу Турака, па ће везиру одговорити:

„Не, честити везире, ако нас ти оставиш, и ми ћемо сви ићи из ове земље; нас је преварио Куршид-паша, који нам је обећао, да ће

се у брзо вратити, а место себе остави нам Сулејман-пашу, који нас гради, да смо сви горски хајдуци, а сâм је прави хајдук!.. Он хтеде сав народ да затре и да опусти цареву земљу!...“

За тим Милош поброја сва зла и зулуме Сулејман-пашине, тако живо и тако ватрено, да су се сви и Турци и Срби чудили његовој речитости и оној слободи, којом се ретко који Србин дотле усудио да тако пред једним великим везиром говори.... Милош је реч своју против Сулејман-паше овако завршио:

„Честити царски везире, наше су куће још по планинама — на колима и у пеџинама; а ако ми не верујеш, пошљи своје људе, па ћеш се уверити, нити ћемо се ми вратити на своја кућишта, док ти међу нама са свим не останеш — да царској раји будеш и отац и мајка и док Сулејман-пашу са свим из града не дигнеш и преко граница наших не претуриш!...“

Милоша је везир слушао са особитом радо-зналошћу, и непрестано опомињао свога тумача да добро пази и да верно преводи Милошеве речи. И могло се познати, да су се наши Милошеве речи веома допале, зато свечано обећа, да ће сместа писати цару у Стамбол, да га остави у Србији, и да се поуздано нада, да ће га цар ту међу Србима и оставити.... Овакав везиров одговор обрадовао је и Србе и Турке. Сулејман-пашу, одмах, сутра-дан, на основу првога царског фермана диже из града и посла га у Стамбол; а после дан два сву царску

војску врати откуд је и дошла, а у градовима остави само најпотребнију посаду.... И Марашлија пусти све српско робље, међу којим је био и најмлађи Милошев брат — Јеврем, а које дотле Скопљак-паша није хтео ослободити.

*

Још тога вечера дуго се бавио Милош у другом конаку Рустем-беговом. Ту је био и везиров Турчи-баша. Они су се договарали, како да се утврде односи између царског везира Марашли-Али-паше и главнога вође народнога — Милоша Обреновића. И што је ту уговорено, на то је пристао и Марашли-паша. Он је био врховни поглавар над Турцима, а по имену и над свом царском рајом, а Милош је постао стварни поглавар народни.... Што је везир имао да тражи од народа, он је то имао да тражи од Милоша, а што је народ имао да тражи од свога цара, он је то имао да тражи преко свога Врховног Поглавара — Милоша Обреновића.... Ово је, истина, изгледало врло мало; али је из те малине никла, порасла, проширила се и на своје ноге стала — данашња Србија!...

XI

„Песма над песмама ; слава
над славама.....“

Класични песник Сима Милутиновић Сарајлија, савременик и учесник у оба устанка, као небесном трубом, кроз уста измучене и много-напаћене Србије поздравља славу Милошеву овим громовитим покличем :

„Сам Свемоћче, устав'де вријеме!
Међавино кидај ми се с душе,
Срца леди растопте се моји,
Већ робињом не зивкај ме нитко!..“

И онда сама себе, сирота, пита :

„Је ли могуће да сам ја родила овога великана, овога дива, овога мога ослободиоца, овога, који ме, ево, из мртвих диже и оживи?!...“

И онда позива сву осталу децу своју, позива српске неве и српске девице, позива сву српску момчад, позива и старо и младо, да му од свеколиког цвећа, што на њеном недру расте, оплету венац и да њим увенчају поносну главу његову ; она позива мајске ружице, чубар и босиље, невен и каравиље, да свој мирис проспу стазом, којом он ода ; она позива и сун-

чане зраке, да се уплету у перчин његов, те да глава његова својим сјајем надмаши сјај небесних звездица!... Она моли поноћне лахориће, да над њим тихо лахоре, те да њен љубимац слађе спава и снагу своју окрепи; она моли јутрење поветарце, да по свету пронесу славу његову, име његово, — славу њену — понос њен!....

И зар ово није песма над песмама, слава над славама?. Њу је велики песник испевао ослободиоцу Србије; славу је ту прославио народ српски своме спаситељу — Милошу Великом!... Песма је та могла потећи из саме душе мајке Србије, која је својим очима гледала, како крвожедни Турци њену децу живу на коље натичу, а која је дочекала, да један витешки син њен тим мукама крај учини; славу је ту могао прославити онај народ, који је пиштао у ропским ланцима пет дугих векова, па је дочекао, да га један његов рођени син од тих ланаца спасе и да га у живот слободе уведе!....

*

Марашлија Али-паша у брзо је опазио, да је Милошу много дао, више, но што је мислио да му да; он је држао, да оно, што му је дао, може, кад му год буде воља, опет узети; али се у рачуну преварио. Он, као велики везир и царски заповедник над Србијом и царском рајом, у самој ствари, био је заповедник и господар само над оном малином Турака и оном незнатном турском посадом по градовима; а над ра-

јом, над самим народом, над народним старешинама — кнезовима и кметовима, — био је стварни врховни заповедник и поглавар Милош Обреновић. И то што је Милош једном у своје руке добио, он то више из руку испуштао није!..

*

Најважнији добитак, по својим даљим последицама, било је право, да Срби смеју носити оружје... О, колико се доцније везир кајао што је Милошу рекао:

„Задените ви и топове за појас, ако можете, ја вам, бива, бранити нећу. Ја само тражим, да сте цару верна и одана раја!...“

Милош је из овога везирова допуштења и знао и умео да извуче највећу корист по политичко биће Србије и по даљи развој оних питања што су се односила на уређење независне унутрашње управе у Србији.

Прва брига Милошева била је, да свуда по целој земљи буду постављени и кнезови и кметови добри и заслужни, срцем и душом српској ствари одани, људи; а друго, да ниједна српска кућа не остане без добра и сигурна оружја и довољно џебане — олова и барута....

„Ко се сам чува, и Бог га чува!“ говорио је он главарима народним у свакој прилици, кад се о томе повела реч, па је наређивао, да свака мушка глава, која може пушку понети, мора имати: две мале пушке, дугу и јатаган....

„Далеко је Стамбол, а још је теже пред цара изаћи, те да нам они чувају наш образ, наш живот, наше куће и наш мџл, од сваке балије, која мисли, да јој је и Бог и цар дао изун,¹ да рају може гњавити и на темену њену вршаје правити“, додао би он.

И народ је разумео свога Господара; он га је разумео и послушао. У то доба није се могло наћи ниједно чобанче код оваца, а да нема за појасом пушчицу и по један омањи јатаганчић; а сви они који су у градове — у вароши или варошице, каква било посла ради, — долазили, — долазили су под оружјем. На њих су Турци, истина је, мрко погледали, али кавге затурати нису смели. Они су знали, да је то раји допуштено, па су се томе покоравали. У Турака има једна добра особина: што власти њихове нареду, они то држе, да је сџм цар наредио; а против царских заповести устати, то је у њих, колико устати против самога Бога.....

*

Везир се беше из све снаге упео, да Милошу умали власт у народу; а Милош опет, да народна права што више прошири и што боље утврди. Ова два противположена правца, створили су прве узроке за сукоб између Марашлије Али-паше и војводе Милоша; али ни један ни други нису налазили интереса да се то претвори у отворено непријатељство. Марашлији је

¹ Изун — допуштење.

требало за његов раскошни живот веома много новаца, а Милошу за његову земљу требало је опет стална мира и спокојства. Марашлија је могао добити само од Милоша онај недостатак пара, а Милош је знао да мир у земљи не зависи толико од Стамбола колико од београдских везира. И он се дан и ноћ старао, да Марашлију, по што по то, задобије за народну ствар.

*

У тим мислима он је свратио једном кући свога побратима Николе Луњевице. То је било одмах некако пошто је утврђен мир између Марашлије и војводе Милоша — пошто је подељена власт између ова два поглавара над Србијом: пошто је Милош распустио српску војску својим кућама, а Марашлија вратио своју тамо, откуд је и дошла; пошто је и сâм Куршидпаша дигао своју војску са српске границе и пошто се то све народу обзнанило и он се вратио на своја огњишта и почео над главом да диже по мало кућњег крова.

Тада је Никола Луњевица први пут дочекао свога побратима на прагу своје куће — гологлав — и поздравио га овим речима:

„Добро нам дошао, Господару, избавитељу наш, славо наша!... Дај ми твоју десницу да је пољубим, јер је она ову земљу спасла од коначне пропасти; дај ми skut твоје доламе да га додирнем и пољубим, јер ће он од сад бити заклон правди земаљској!..“

И оба побратима падоше један другоме у братска наручја; они се изгрлише и ижљубише и један другог врелим сузама оросише....

„Без тебе и твоје помоћи и без твојих мудрих савета од свега овога посла народног не би ништа било, побратиме мој!“ повика Милош, па свога побратима у чело пољуби.... У овоме загрљају, у овоме братском љубљењу, у овим врелим сузама, било је нечега дирљивог, нечега узвишеног: из свега овога просијавала је и сва новија прошлост и сва будућност Србије и српског народа!...

*

Све је у дому Луњевичину било као сунцем озарено; све се, за тили час, у празнично рухо обукло, да свога милога госта, да ослободитеља Србије од ига турскога, што боље угосте и подворе.....

И док су се под великим орахом Милош и газда-Никола Луњевича разговарали о важним народним пословима, дотле је Сима Папштрамац затурао шалу под великим брестом, где се једно сугаре пекло на ражњу....

„Пазите ви децо и на мене!... Видели сте како се мој Господар љуби и грли с домаћином, и како газда-Никола Луњевича цмокну свога побратима у руку и дотаче му се скута од доламе, а за мене баш ни абера, а не зна, да без моје сабље, од свега овога нашег весеља не би ништа било!... Чули везири да и Амица иде

везировим, на догледу Марашлијином. Право је. Он је ваљао овој народној ствари; а ако пружи своје прсте и тамо, онда по њима!.. Ми смо сви позвани да зидамо општи народни дом, а нисмо позвани да пијуком ударамо под темеље његове. У доброј задрузи заповеда један старешина, а никако два; а већ за четири ни зборити није. Где многи заповедају, побратиме, ту нема ко да слуша, а у дому где слушања нема, ту, у њему, не може бити ни добра ни среће, ни Божјег благослова!. Него о томе доста; већ да гледамо оно без чега се ни маћи не може!.... Мени је нешто пало на ум, побратиме, и ту би било добре помоћи....

Милош га радознало погледа; а Луњевица се саже своме побратиму, баш као да му је нешто хтео на ухо шанути, па ће му полако рећи:

„Ти мораш, побратиме, закупити све наше ђумруке — од Карантина Раче, па до Кладова; али ни по што све одједном, већ један по један, или највише по два. Најпре закупи онај на Остружници, а за тим онај на Митровици и Шапцу; па онда онај у Смедереву и Раму и тако редом, а најпосле оне на Чукарици, Београду и Вишњици!“....

Милош се горко осмехну:

„Е, мој побратиме, од кад се ја том мишљу бавим!... Али, деде, како да се то закупи и колико ту пара треба?!.. А ја више ни гроша

немам!... Да се то поуцус закупи, ту треба готових новаца, и то доста новаца.

„Ја се у Бога уздам, побратиме, да ћеш ти то, без пола муке, свршити. Ја ћу ти сад дати још 20 кеса, да с њима тај посао отпочнеш: најпре ваља поменути везировом Турчибаши, па онда и везировом Хазнадару.... Мени је сâм Рустем-бег казивао, да везир врло малу вајду има од ђумрука, а ја опет знам, да су ови наши ђумруци праве царске кузнице; али се све то развуче на ђавоље мекиње!... Шта сам ја само њима дао пара, могао бих исхранити читаву царску војску; а кад би то у твоје руке пало, ту не би смела ни једна аспра на страну отићи.... Ти и сâм знаш, док се један целеп превезе на ону страну, ту мора човек да поприпружи и ђумругџији и ономе до њега, и ономе иза њега; и скелеџији, и каиџији, и ономе што на чамце и кайке катанце удара и што их јутром отвара и од казука дреши! И то много смета трговини: без тога белаја и брже би се радило и боље би се зарађивало; а да ти везиру и онима око њега само ове бакшише даш, они би двапут више добили, но што су им ђумругџије до сад давале!... Не, не, побратиме, ти мораш, по што по то, све ђумруке закупити. То ће бити велика добит за нас, за трговину, па и за самога везира. После, ту има још нешто: закупити ли их сад од Марашлије, онда ћеш их лакше и од самога цара узети; јер

кад они једном падну у твоје руке, бићеш луд, ако их упустиш....“

На ове Луњевичине речи Милош се само осмехну; али је тај осмех био сетан и тужан. Он ће, после мале паузе, рећи:

„Хе, мој побратиме, тај нож може имати два оштрица, то би код Турака изазвало големо незадовољство. Њих има пуно, пуно, што од тих ђумрука живе, и кад би им се то укратило, они би били готови на све, па и да оду на даву чак у Стамбол. Дигли би дрвље и камење на везира, они би рекли: „он све даде за паре ђаурима, па и саме царске ђумруке!“ — то само да кажу онима у Стамболу, па је доста. И, онда? Марашлија би био кренут, а нама послат какав Сулејман или Куршид... И то би био нов удар за ову кукавну земљу. Ето, и овај Марашлија, како се у први мах показао и према мени и према раји добар, па се, чим се на везирској столици утврди, трже: сад од њега не мо'ш одбити ништа, колико од студене стене, и не само то, већ је почео испод земље да рије, не би ли и од овога, што је већ дао, нешто окрњио. И срећа је по нас, што му новца никад није доста. Права је продрта врећа, а они око њега, за паре би дали и душу и Бога, а то ли ђумруке!... Али се ја бојим оних што сад живе од ђумрука, а особито оних на Остружници и оних на Вишњици.... Само још не знам шта мисли Рустем-бег Хаџи-Риџаловић: и он има много посла с ђумруцима?.. Шта би он рек'о, да нам

испадне за руком, да од везира ђумруке закупимо?..“

„Он би, побратиме, био наш, и не само он, већ и они што су с њим.... Ми бисмо и њега могли у тај посао увући: он је богат — као земља; али је опет црк'о за парама и све већим и већим богаством...“

„Има право, побратиме; с парама се све може; с парама се може читав свет преврнути; а без пара се не може ни половна капа на главу купити!.. Али баш зато ја њега у тај посао не би увлачио. С Турцима једи и пи; али их не увлачи у послове, кроз које би, као на зурку, могли да завире и у оне народне ствари, за које они не смеју знати: ко има скеле и ђумруке у својим рукама, тај има у својим рукама све стазе и богазе на које се у ову земљу улази и на које се из ње излази; а ја одавно смишљам, побратиме, како и на који начин, то обоје да дочепам у своје руке?!.. О, да ми је да се томе хату на рамена бацим, па бих онда, чини ми се, могао, куд наумим — и стићи и утећи!..“

„Твојој памети и твојој срећној руци, а Божјом помоћу, која те никад оставила није, све ће се то, без пола муке, постићи, побратиме!“ одговори му газда Никола Луњевица, па се окрете вратима и повика:

„Перунико!“..

И врата се на оцаклији отворише, и на њима се указа благо и доброћудно лице домаћице газда-Николине.

„Донеси-дер ми *оно!*“ рече јој он.

Она га је разумела. После неколико тренутака, она донесе један позамашан смотуљак, Предаде га Луњевици, па се окрете и оде и за собом опет затвори врата.... То беше једна од оних мудрих типова српских жена, који мало по мало у нас ишчезавају, а за које би се обично рекло:

„То је глава без језика!“..

*

„Ево, овде, побратиме, има равно 20 кеса, све у самим новим маџаријама¹ — ама као да су јуче узети из царске кузнице. Кад их види везиров Бурчи-баша, засветлиће му очи као у мачка, кад опази, да се миш из рупе помаља!“ рече газда-Никола Луњевица, смешећи се, па онај смотуљак предаде своме побратиму....

*

После овога није прошла ни пуна година, а Кнез Милош је од везирова Хазнадара закупио не само све ђумруке и скеле, већ и саме царске спахилуке, арач, чибук и друге неке дажбине што их је раја давала за издржавање царске посаде и везирског двора.....

И од то доба осети се и у Београду и у целој Србији живљи рад и трговина. У везируву двору овладала је права источњачка раскош; не зна се, или је раскошније живео сам

¹ Маџарија значи аустро-угарски дукат.

везир, или његова околина: само су везиров Хазнадар и Ђурчи-баша ишли још у својим старим и поабаним мави-дубетима, те је изгледало, да су они једини, који су остали без свога њсета; па ипак зли језици и њих нису остављали на миру.

Турци су тај обрт приписивали мудрој управи Марашлијиној, који је умео да умири рају и да сваки рад у земљи окрене на боље, те да се и Турци и раја помогну; али је било и таквих, који су у овоме обрту гледали пропаст Турске Царевине....

„Валах, бива, ово је дошло последње вријеме: зар не видите да нам све ђаури, без сабље узеше, што су наши стари на сабљи добили!..“ повикао је један у кави Беџир-агиној, кад се повела о томе реч, да је Коџа Милош најпосле закупио и београдски и вишњички ђумрук....

Други је опет додао:

„Је ли ко од васке гледао, кад лудо дијете дођепа мајђину ђарапу, па јој извуће плећиће игле и стане је, бива, снурати! и оно што је мајка плела за неђељу дана, то оно оснура за ћерек!.. Ето, то вам је, бива, и ово: што су наши за пет стотина година на сабљи задобијали, то ови крмци хоће да спурдишу за годину!...“

„Има право Алија: он, бива, добро говори. И ја мним тако. И утувите ово, Турци: док је бива, у Коџа-Милоша дуката и у цара *мур-*

tata?!¹ — узеће нам, бива, све до самог Стамбола!“ повика Мујага Хаџи-Алиловић, бивши ђумругџија са Остружнице, онај исти, што је ухватио Јеврема, брата Милошева, и предао га Скопљак-паши, те га овај оковао и у тамницу бацио....

Сви су ови Турци, што су овако говорили, похватани и у томруке бачени, али их је везир на молбу осталих бегова и својих доглавника пустио; јер се и сâм бојао, да га цару не оптуже, да се с Милошем удружио, па му продаје царске ђумруке, царске скеле, спалилуке и араче.....

¹ Издајника.

XII

„То беше — ваљање Сизифова камена!..“

И, одиста, то беху праве порођајне муке — при стварању нове српске државе — од 1815 па до 1830 године!.. Оно, што нам разни историци износе, то је само бледа слика Милошевих напора, да се народна права и од Султана признаду. То није трајало годину и две, већ скоро петнаест година!. Све оно, што се витешком борбом задобило у бојевима на Љубићу и Чачку, на Палежу и Ваљеву, на Пожаревцу и Дубљу, — често је висило о концу. И колико су се пута бесни Турци налетали, да тај конач пресеку и да све тековине народне једним ударцем у бездан баце?!.. Али је мудрост Милошева и знала и умела, да тај турски налет спречи и заустави!... Човек се, просто, мора дивити његовој трпељивости, његовој гншкости, његовој челичној вољи и неодступности; његовом мудрому избору моме-ната, кад шта треба предузети, а кад довршити; — кад ваља ући у преговоре с београдским везиром, а кад с Високом Портом!... Па, онда, на једној страни у дипломацији неискусни Милош и његови пуномоћници, а на другој познати

стамболски византинизам, — препреденост и лукавство турских паша и везира; на једној страни сила и моћ Турске Царевине, а на другој малаксалост напаћеног, и до голе душе опапуљеног народа српског; на једној страни гола „медена“ обећања турска, а на другој протодушно веровање рајино, да ће се то све испунити!.. И те две крајности хватале су се у коштац, носиле се и рвале, не годину и две, већ за читавих 15 година!.. И тек на половини тога пута Милош је опазио како је нераван, како је џомбовит пут, којим је он ударио и како се српска ствар на сваком кораку спотиче и на нос побија!... Српским пуномоћницима у Цариграду прочита се царски ферман, како се цар на своју верну рају смиловао, па јој све дао што је она од њега тражила, а кад тај ферман у Београд дође, а у њему од свега тога ни трага нема!.. И онда?. Почињало се изнова!...

*

Милош се на све стране обзирао, не би ли кога год жива опазио, да му пружи руку помоћи, да га поучи: шта и како да ради, те да народну ствар до жељена циља доведе, — да једном види народна права осигурана и царским бератима и хатишерифима призната и утврђена; али се та рука не појави, напротив, уместо те руке помоћнице, преда њ и пред те народне послове испречише се издајничке намере — Петра Молера, Мелентија владике; па Марка Аб-

дуле, па Милоја Ђака и других несрећних синова Србије.... Они су с Турцима шуровали и углављивали, да Милошеву власт униште, а себе, помоћу Турака, на његово место поставе; а нису ни помишљали, да су тим издајничким радом сметали да сâм народ дође до својих права, за која је потоцима своје крви пролио.... Сваки њихов покушај кочио је радњу Милошеву и код београдског везира и код Високе Порте, којима је опет ишло у рачун, да се у Србији између Милоша и народних старешина сеје раздор и неслога!.. Али је Милош све то знао и умео да савлада и да испресеца све подземне лагуме, које су му намештали Турци и други непријатељи Србије и њенога политичкога бића.

*

Једном је београдски везир дозвоа себи неке од незадовољних кнезова, па им је почео овако говорити:

„Што сте луди, бони не били?!.. Што пуштате онога горског вука те по земљи паћариз ћини: дави вас, а дави и царску рају?!.. Ето, за ових пет до шест година сву је рају у лико опасао!... Он је данаске богатији од икака царскога везира: ето, ја имам два пашалука — београдски и руменлијски, па да ми није овога царског крова над главом, капала би ми киша за врат; а Милош би ме свега овако могао купити за своје мекиње!...“

„Па шта да се ради, честити везире,“ упита га Стеван Добрњац, кнез пожаревачкога Поморавља.

„Шта да радимо?“ упаде му у реч Марко Абдула, кнез друге половине пожаревачке нахије, — „да скушимо војску, па да грунемо у Крагујевац!.. Сав ће народ поћи уз нас!.. Упашћемо му у конак, ухвати ћемо га и уштати, шта је учинио с толиким благом народним?!.. Ето, шта треба да радимо?... Него сад да утврдимо с везиром, би ли он био на нашој страни?...“

На то ће Марашлија:

„Да је ма ко од васке на Милошеву мјесту, тако ми ове браде, цар би вам, бива, дао што би год од њега-ка поискали; али ономе рсузу не дâ ни ев' волицнито!“ повикао је Марашли-Али-паша, па великим прстом; запе за нокат свога десног кажи пута и пуче, те тим показа пожаревачким кнезовима, да цар раји неће дати никаквих права, ама ни колико црно иза нокта, докле год Милош над Србијом влада.... И онда се окрете Стевану Добрњуцу:

„А што мене питаш шта да радите?... Ето, бива шта вели Абдула. То радите!.. Скупите војску, па право Крагујевцу, укашите онога вука, што дави мирно царево стадо!.. А ја вам, бива, дајем тврду турску вјеру, да ћу вам, ћим то извршите, израдити царске берате, да сте главни кнезови целе пожаревачке нахије, док сте год живи — и ви и ђеца ваша!..“

И они су послушали београдског везира; али је срећа српска хтела, те ни један од осталих кнезова за њима запростао није. Чује то Марашлија, па се препадне, да његове штићенике не ухвати Кнез Милош, и да му они не кажу да их је на то он — Марашлија — наговорио, па пише Милошу:

„Ић се, бива, немој ти за ову буну бринути!.. ја сам послао мога Таја-бега с нешто војске, да оне реузе похвата, да им ја судим, како смију у царску рају турати угарак, кад је она мирна и задовољна!...“

Али дотле је Кнез Милош наредио оближњим кнезовима, те су, на брзу руку, скупили нешто војске и упали у пожаревачку нахију — пред Абдулу и Стевана Добрњца, а свога брата Јеврема, с нешто војске, пошаље пред Турке, да их не пушта у земљу; а, у исто време, поручи београдском везиру овако:

„Ако везир не мисли да против себе дигне сав народ на оружје, онда нека мирно седи у граду и да не помаља своје главе из града, нити да се меша у та посла, а Милош боље познаје свој народ, своју земљу и њене старешине, па ће боље од везира знати како ће тај покрет стишати... И Милош је ову буну, буну Абдулину, стишао — док би, штоно рекну, човек ударио длан о длан...“

*

У Цариграду је, у то доба, био руски посланик барон Г. А. Строганов. Њега као да

беше сâм Бог послао на то место, на коме се решавала судбина Србије и српскога народа. Још се нико, ни до тад ни по тад, није толико заинтересовао за српску ствар, као тај добри човек, тај, управо, анђео хранитељ српскога народа и судбине његове, која се тада налазила на једној прекреталици: хоће ли Србије бити или — не бити!.. И он је брзо ушао у српску ствар: умотрио је одакле је пошла, куда је пролазила и — где је запала!... И прво што је уочио, то је: невичност у дипломатским пословима и српских пуномоћника и самога Кнеза Милоша, па је сместа, с необичном вољом и топлином, али и с необичном опрезношћу, да то Турци не опазе, настао, да се почињене погрешке исправе и да се нове не чине; он је опазио, да је Кнез Милош постао нестриљив, као и то, да су Турци умотрили ту његову слабу страну, која је у дипломатији најнезгоднија за оне, који је имају, па су се и с њим и с његовим изасланицима просто играли, као мачке с мишевима..... Напомене и упуства овога великога пријатеља народа српског и његова Кнеза, највише су допринели, те је српска ствар пошла бољим и утрвенијим путем, док није, најпосле, избила на чистину 1830 године.

Он је често Кнезу Милошу напомињао:

„Само полако и мудро! Не пренагљујте ни у чему!.. То се не трпи у дипломатским односима, чак ни онда, кад иза те пренагљености стоји довољна сила.... Најпре тражите да се при-

знаду народна права, па оно друго. Кад се кнежевска права оснивају на правима народним, онда је то сигурније и по народ и по његове владаоце.... Не позивајте се нигде на Русију! Турци се боје страног мешања у ваше ствари. Ваша ће права брже бити призната, но кад се која страна сила у то питање уплете.... Покровитељству Русије над Србијом још није дошао згодан тренутак... Ни у којој прилици не дајте везиру да се меша у ваше унутрашње ствари, али опет пазите: не затежите много жице: боље је с њим бити на доброј нози, но у рђавим односима.... Тачно плаћајте све што сте с везиром уговорили. Слабији увек морају да попуштају.... О, како ме је изненадила једна изјава народа српског, на којој су потписане толике старешине народне, владике па и ви сами: у тој изјави благодарите Султану на превеликој милости којом је обасуо царску рају, и у којој се моли цар да ту милост својој верној раји никад не ускрати, и да она више ништа не тражи!.. Ја знам да је то масло везирово, али ту има доста и ваше кривице, која долази од непознавања дипломатске лукавости, којом се Турци обично служе кад год буду догађајима дотерани до дувара.... Шта би, на прилику, могла и сама Русија за вас учинити код Високе Порте, кад јој ова изнесе вашу изјаву: да сте ви срећни и задовољни датом царском милошћу, и да ви ништа више од цара не тражите?!.. Ви морате веома обазриво радити при прављењу сличних

изјава; на свакој треба оставити по који пенџер за даље захтеве и преговоре; а, сем тога, ваља много и много с Турцима лавирати, док не дође згодна прилика, да за вашу праведну ствар своју реч заложн и сама Русија... Русија има и других интереса, не само на Балкану, већ и у Азијској половини Османске Царевине, па се не може, пре времена, с Турском завађати само због вашег питања....“

Строганов је био као на мртвој стражи над српским питањем у Цариграду. Он је о свему томе за времена извештавао Кнеза Милоша, и давао му упуте, како да се влада према новој ситуацији, која је у Стамболу преовладала.

А кад је Висока Порта већ једном пристала да српском народу да нека права, па је, услед тога, поднела цару и ферман да га цар потпише, и после га дала једном простом мубаширу,¹ да га у Београд однесе, да се тамо пред народом прочита, — онда је Строганов и о томе известио Кнеза, много пре, но што се мубашир кренуо за Београд. Он Милошу пише:

„Није ми потребе, да много доказујем, да садржина фермана мало одговара надама и користима српскога народа....

„Ви морате са најразумнијим старешинама размислити о томе и с поштовањем, али енергично, одбити ту привидну погодбу Порте са

¹ Нарочит какав нижи чиновник, кога Порта одреди да какав, мање важности, посао сврши. Овим је Порта хтела да покаже однос свој према простој царској раји.

депутацијом, на коју се позива овај ферман; ви им објасните, да депутација за то није имала овлашћења ни од вас ни од народа.... Од тога доба ја сам са свим прекинуо сvezу са вашом депутацијом. На шта ми давати савете људима, који те савете неће да слушају, и, што је још горе, они их тумаче наопако. Ја вас молим да имате на уму, да сад од вашег благоразумија и енергије зависи, да Porta уважи праведне жеље народа српског. Према томе сматрам за дужност, да вам напоменем то поглавито правило, да сваки акт, у коме су изложене жеље народне и који су написале и потписале народне старешине — одобрио и потписао Врховни Вожд народни, — ја морам сматрати, кад ми га Porta представи, као израз потпуне и истинске жеље народне; јер учешће руског двора, основано на осмој тачци Букурешкога Трактата, — не може се простирати даље после тога акта.....“

И Кнез Милош је завирио у саму душу ових пријатељских савета барона Строганова. Он се по њима и владао, молећи овога искреног пријатеља — и свога и народа српског, — да не престане обавештавати га о свему што он за потребно нађе, а њему ће и српски народ и он сâм вечно бити благодарни... И тој се жељи Кнез-Милошевој барон Строганов одазивао не само док се у Цариграду, као руски посланик, бавио, већ и после пошто је одазват у Петроград..

*

Кнезу Милошу јаве из Београда, да му је везир спремио замке и да му о глави ради. Тај му је абер дотурио сам Рустем-бег Хаџи-Риџаловић, с препоруком, да у Београд не долази без јаке и сигурне пратње. То је било на неколико дана пре но што је у Београд приспео Портин мубашир.... Милош о томе ником ништа није хтео казивати. Он позове из све Србије најотменије и највиђеније кнезове, кметове и друге важне људе у народу, те с њима дочека Портиног изасланика у Јагодини, па га допрати до Паланке и ту се с њим најљубазније растане и обећа му да ће доћи у Београд да чује царски ферман. Кнез Милош нареди, те велики број кнезова отпрати мубашира до самог Београда, а мало после, и сâм се крене са преко 2000 најодабранијих Срба, али не право Београду, већ се спусти у Остружницу. Кад за то чује везир, он му пошаље нарочитог човека — Таја-бега — да га упита:

„Зашто је он скупио толику војску?“

Милош му одговори:

„Ја са собом не водим никакву војску, већ народне старешине, који су дошли да чују царски ферман, те да умеју народу казати, шта је цар дао својој верној раји?..“

На то Марашлија поручи Милошу, да с толиким људима ни по што не иде у Београд, јер за њих нема ни места, где ће лећи — ни шта ће јести, ни на што ће сести!

А Милош је опет одговорио везиру ово :

„Као што ови људи ране и мене и тебе, и код својих кућа и себе и своју чељад, — тако ће они наћи себи и хране и све друго што им треба....“ Паша се побоји да толике људе пусти у Београд, а Милош опет не хтене ићи у град сâм, већ се са својим људима спусти у Топчидер....

*

Најпосле, Портин мубашир није имао куд, већ оде с везировом пратњом у Топчидер, Кнезу Милошу, да му преда царски ферман, надајући се, да ће га Срби примити с највећом благодарношћу....

Тај ферман садржавао је у себи ове четири тачке :

„1. царски комесар, у договору са српским старешинама, одредиће суму, коју мора плаћати Султану београдски пашалук ; 2. по унутрашњости Србије уништавају се муселими осем градова, што су на граници према Аустрији; 3. Милош ће имати титулу баш-кнеза ; 4. у свему осталом Срби, као и њихови претци, остају султанова раја, а мораће издржавати турску војску, како ону која стално борави у царским градовима у Србији, тако и ону која се привремено у њој нађе....“

Сем овога царског фермана, мубашир беше донео из Цариграда готову, на турском језику написану, изјаву народа српског, како је народ

цару благодаран на његовој милости, и како раја никад више ништа од свога цара неће тражити. Мубашир је тек онда могао предати Кнезу царски ферман, кад све старешине, па и сам Кнез, ту изјаву потпишу...

Милош одговори турском изасланику, да он с благодарношћу прима царске милости, које чини српском народу, али он не разуме, зашто би се унапред одузимало народу право, да се моли Богу и цару?!

„А да какве би услове могао ти примити?“ запита мубашир Кнеза Милоша.

„Ја бих био задовољан онда“, одговори му Милош, „кад би Србима Порта потврдила она права која су означена у Букурешком Трактату.“

Овај Милошев одговор, коме се турски изасланик надао није, просто га збуну. Он на то ни речи не одговори, већ викне:

„Коња!..“

И он сместа узјаше коња и са својом пратњом у трку одјури у Београд...

„А знаш ли везире, шта ова каурија тражи од Султана?“ повиче он Марашли-Али-паши, кад му на диван оде... Она, бива, хоће, ни мање ни више, него да јој цар да и својим хатишерифом утврди све оно, што је означено у Букурешком Трактату!.. Зар ти, везире, не видиш, да иза њихових леђа стоји Москов?!.. Пеки!.. Лијешу су школу наућили ови каури под твојим окриљем, фестити везире!“ рекне мубашир Марашли-Али-паши, с очевидним прекором, да је

свему томе крив сâм он — Марашлија, који је рају пустио, до на сам царски праг, па ће већ отале ласно скочити и на царске полице!....

*

Мубашир се не смедне вратити преко Србије, већ удари преко Аустрије у Влашку, а одатле у Стамбол, где на Високој Порти представи Србе и њихова Кнеза — као и сваке друге хајдуке и царске одметнике!...

*

Ето, какве су муке мучили наши славни претци, док су нам ово мало политичког крова над главом свили!... Нама се све чини, да смо ми те муке и напоре, сувише брзо, заборавили.

XIII

„Ништа јогунастије од превртљиве среће!..“

Није прошло много од мубаширова одласка а београдски везир осети, да из Цариграда почињу према њему да дувају хладни ветрови. Нема сумње, мубашир је на њ бацио сву кривицу, што је онако прошао у Топчидеру. Сем тога, Марашлија је већ и сâм увидео, да су му сва његова напрезања узалудна, да Милошев значај у народу смањи и власт његову, колико толико, скучи: он се још једнако осећао, да је на Милошевој удици.... На његову недаћу, некако баш у то доба, његовом вечитом супарнику, Куршид-паши, испадне за руком, те до ноге потуче Али-пашу Јањинског, опасног царског одметника, и тиме постане љубимац Султанов. И то са свим уздрма положај Марашли-Али-пашин; његова се више није вермала ни на Високој Порти ни код Султана. Он је с тугом гледао како га један по један пријатељ оставља, а многи од њих прелазе чак и у табор његових противника. Он од тешка дерта и бриге падне у

болест, од које наскоро и умре.¹ Његови противници, а особито спахије и неке Ерлије београдске и сви они фанатици Турци, што су мрко гледали царску рају како је подигла главу и како се поасила : — наше оружје и јаше бесне хатове, — те с тога живо настану у Стамболу, да Султан пошаље каквог пашу на форму Сулејман-паше, или, у најмању руку, Куршида везира, те да мало Коџа-Милошу поткрати рукаве, а раји покаже, да је њу Алах само за то створио, да Турцима измет чини, да им коње вада и на

¹ Бог да му душу прости!.. То је он заслужио да му сваки Србин каже; јер је под њим, одиста, Србија дахнула душом. Он је Турчин, подложен многим гресима и манама ове фанатичне расе, али је он ипак био добра и милостива ерца. Он није волео да пролива крв; а волео је да слуша, како се о њему говори, да је добар и милостив. Можда је то потицало и из његове сујете, али је то, у оно, по Србију и српски народ, мучно доба, Србима добро дошло. Он је много уображавао о себи и своме високом положају. Он је, у свакој прилици, хтео да покаже, како је он представник самога Султана.

Кад је оно 1817 године аустријски цар Фрањо I обилазпо јужне крајеве Угарске и том приликом дошао у Земун, он позове Марашлију на свечаност, која је у царску почаст, приређена. Марашлија пређе у Земун са големом и сјајном свитом својом. При самој аудијенцији, која је дата паши, царица је седела у своме трону, а цар је до ње стајао. Паша, ушав у салу, помисли, да цар стоји за то, да њему, као Султанову представнику, учини почаст, и да чека да му паша допусти да седне; а да не би оставио цара у овом положају, он покаже руком на столицу и рекне му, да се махне церемоније и да седне поред царице, па се почне и сам освртати, да види где је његова столица?!.. Цар се осмехне и рекне, да он воли да стоји. Сиромах везир, тек сад примети, да је учинио неку глупост и да и њему ваља стајати. Међу тим, он је имао налог из Цариграда, да се понаша према Императору као и према самом Султану.... Султан беше послао леп дар и цару и царици, а везир уобрази, да учтиво захтева, да и он треба од своје стране да обдари не само цара већ и царицу. И он то и учини. Његов је

чибук ватру доноси; а Кнез Милош опет са своје стране преко својих пријатеља Турака, и оних у Београду и оних у Цариграду, живо је радио, да Porta постави за пашу београдског Марашлијина Хазнадара; али Porta не послуша ни Турке ни Кнеза Милоша, већ постави на место Марашлијино Абдул-Реима, управитеља Адакала, који је уживао велико поверење и на Portи и код Султана. И он је био прави Анадолија; али, мешајући се често с Европљанима, он се беше отресао од многих заблуда фанатичних Турака, и био је за реформе које беше почео да уводи Султан Махмуд II. Он је и иначе био човек веома строг, како према хришћанима,

дар био и лепши и драгоценји но Султанов. Цар Фрањо богато обдари и пашу и свиту његову, а за тим му да један скупоцен брилијантски прстен и рече му, да га да онеме, кога он сматра за најдостојнијег. Паша се окрете Милошу, који је ту био, натакне му прстен на руку, уверавајући цара, да Милош највише заслужује ту почаст. Том су приликом и цар и царица с необичним љубопитством посматрали Кнеза Милоша, овога витеза на пољу подизања нове српске слободне државне зграде...

Па и сама спољашност Марашлијина одговарала је његовим особинама: у лицу његову, огледала се сама доброта и благодот, али и нека особита поноситост. Велика и као снег бела брада, допирала му је до испод појаса. Очи црне и необично живе; поглед благ, а говор разборит, праћен извесним гестом, што осваја и убеђује. Он је умро у својој седамдесетој години; а кад је продато све његово огромно имање, онда се видело, да још треба 40.000 динара, па да се покрију сви његови дугови. Такав је био човек, кога је Porta послала за управитеља Србије првих година Милошеве мирне владавине. Његов карактер много је олакшао Кнезу Милошу да постигне оне цели, којима су, у то доба, тежили сви Срби.... Из оне три тигле тачке привременог уговора, што је закључен у турском логору, у Ђуприји, између војводе Милоша и Марашли-Али-паше, као и из осталог рада Милошева са овим пашом — никла је и мало по мало почела стајати на своје ноге — данашња Србија....

тако и према Турцима. У приватном животу био је веома штедљив, а у царској служби цару веран и неподмитљив — оличена, дакле, противност Марашли-Али-пашина.... Кнез Милош је одмах опазио, да се с овим пашом не може ништа радити. И то га веома забрине; али га друга једна околност охрабри. Он дозна од свога пријатеља Рустем-бега Хаџи-Риџаловића, да је новоме паши из Цариграда поручено, да ни по што не дира у оне повластице и она права, што су их Срби уживали за доба владавине Марашлијине, али да их, ни за длаку, и не проширује. И то је Кнезу Милошу било доста. Зато он свом снагом приступи мирном и тихом сређивању унутрашњих народних послова. Он почне да умножава нове изворе за материјално окрепљење и своје и свога народа; јер он то двоје, у то доба, није једно од другог делно: кад је требало какав важан народни посао извршити, а то се без пара не би могло учинити, — он није гледао, да ли је то кеса народна или његова....

*

Некако баш у то доба, у Цариграду се распали, дотле нечувен, турски фанатизам против хришћана. Бесни Турци стану по стамболским улицама нападати и премлаћивати све што се не клања Полумесецу. Богати грчки крај, названи Фанар, буде готово сав разорен и опљачкан. Турци продру чак и у саму Патријаршију,

побију неколико владика и мноштво духовника и мирских свештеника, а самога седог Патријарха ухвате и обесе на капији Патријаршије, па га после неколико сахати скину с вешала, и стану га вући по Цариграду, узгред премлаћујући све што се крстом крсти!..

И ако су на Порти знали, да се Кнез Милош ни по што неће придружити грчком устанку, који је и дао повода ономе грозном покољу у Цариграду, опет су, сваке сигурности ради, затворили српске депутате у царски серај, под изговором, да их фанатична светина не би помлатила. Ови су весели људи остали у затвору четири и по године!... Шта су ти страха претрпели, то се просто описати не дâ. Четири и по године бити, тако рећи, на белом хлебу и очекивати сваког часа грозну смрт — то је било више него страшно! Један је од њих у том затвору умро, а један полудео!....

Кад је за све те грозне сазнао Кнез Милош, као и то, да су српски депутати затворени, он се јако забрине: шта ће из свега тога произаћи. Он није могао ни дању ни ноћу око на око свести....

„Шта ћу да радим, кукавац сињи, ако Турци, глађу и жеђу и другим мукама нагнају моје несрећне депутате, да нешто приме и потпишу, што се примити не може?!.. Хеј мој весели народе, кроз какве ли ти муке и невоље још нећеш проћи, док над својом главом не свијеш колико толико слободна крова?!..“ гово-

рио је Кнез Милош сâм са собом, ходајући по својој соби. И онда је отишао пред икону св. Николе, прекрестио се и Богу помолио : да закрили измучени народ српски, а њега умудри и путем спасенија поведе....

*

Сутра-дан како се обрадује кад добије из Петрограда писмо од барона Строганова, у коме га саветује да буде спокојан и стрпљив и да ништа не чини што би на се и на свој народ навукао подозрење Портино, него нека само пошаље нарочитога курира с писмом управљено на Порту, у коме да изјави, да се српским депутатима одузимају сва пуномоћства што су им од српскога народа дата да преговарају с Високом Портом о српском питању. „Даље ништа се не брините, јер није далеко време кад ће по Србију и српски народ настати бољи и ведрији дани!..“ завршује се Строгановљево писмо. И Кнез се Милош умири. Он је одмах сутра-дан послао татарина у Цариград с писмом, којим се српским депутатима одузимају сва пуномоћства....

*

Строганов је и погодио и није. Од то доба прошло је скоро четири пуне године, а за Србију и оне мученике у турском затвору у Цариграду, ни од куд ни зрачка на боље и ведрије дане!..

Тек пошто умре цар Александар I, а на његово место на руски престо седне, за слободу

Балкана и балканских народа одушевљени цар Никола I, српско се питање опет покрене.

У марту 1826 године, руски посланик у Цариграду преда оштру ноту петроградског кабинета у којој се Порти изреком казало, да ће Русија Турској објавити рат, ако она одмах не испуни следеће захтеве: 1. да турска војска остави Влашку и Молдавију, и да се у тим земљама поврати стање, које је било 1812 год.; 2. да Порта пошаље нарочите комисаре на границу руску, који ће заједно с руским комисарима прегледати и објаснити све тачке и одредбе Букурешкога Уговора, и 3. да се одмах ослободе српски посланици, који су у Цариграду задржани као заробљеници. Султан Махмуд испуни све те руске захтеве. Турска војска изађе из Подунавских Кнежевина; турски комисари дођу у Акерман, које је место одређено за договор; српски посланици буду сместа пуштени из сераја и они се сместе у исту кућу, где су и пре становали, — а одмах за тим добију од Кнеза Милоша поново пуномоћства и упуства шта да траже од Порте у име народа српског.

Сви ови српски захтеви сводили су се у ово неколико тачака: слобода богослужења и подизање црква и манастира; постављање чиновника и независна унутрашња управа; присаједињење оних шест округа што су Србији припадали за доба Кара-Ђорђева; сједињење свију данака и дажбина у један данак; да Срби упра-

вљају турским добрима, а приход од њих да уђе у општи данак; да српски трговци могу слободно ићи и трговати по свој Турској Царевини и то са српским пасошима; да могу подизати школе, болнице, штампарије и да се Турци не могу насељавати и живети нигде у Србији — сем царске посаде по градовима.

Све ове српске захтеве примила је Висока Порта, и они су ушли у Акерманску Конвенцију. Каква разлика између ових повластица и оних у царском ферману што га беше донео и прочитао у Топчидеру царски мубашир!..

Онај извод из Акерманске Конвенције, који се односно на добивене повластице и права народа српског, донео је у Србију и предао у руке Кнезу Милошу нарочити курир руски.

И он је свечано прочитан после службе Божје у крагујевачкој цркви, прочитан је пред толиким кнезовима, кметовима, свештенством и другим народним изабраницима.

И то је била прва истинска радост, прво из дна душе српске потекло весеље; прва величанствена свечаност народна — од Таковскога Устанка, па до тога свечаног дана!..

*

Па ипак и то опште народно радовање, и та велика српска светковина, претвориле се у тугу и жалост.... Јер сâм Султан отворено изјави пред лицем целог света, да од свега тога нема ништа, и да Срби морају остати и даље

царска раја, онако исто, као што су били и њени претци!...

И, одиста, изгледало је, као да нека виша воља подмеће своју ногу пред сваки корак овога веселог српског питања! И кад се људи и народи не могу поуздати на свечана обећања силних и моћних царева и краљева, — онда на кога да се поуздају; онда чијим речима и обећањима да верују?!.....

XIV

„Он је тај, што је сретно провео
Србију између Сциле и Харивде!...“

Босанско племство — спахије и бегови, веома су мрзили праве Турке Стамболије и Анадолије. Они су их сматрали као и сваке друге туђинце, и као људе у вери меке и развратне, а према раји попустљиве. Паше и везире, што их је Стамбол слао у Босну и Херцеговину да овим земљама управљају, сматрали су као туђе наметнике, као стране господаре. Они их дуго и дуго нису трпели да им столица буде у Сарајеву, већ су морали за своју престоницу изабрати Травник, а у Сарајево би дошли тек на дан два, и то са врло јаком пратњом од љутих Арбанаса. Према томе, Босна и Херцеговина биле су само по имену царске земље, а у ствари су њима владали бесни босански и херцеговачки бегови — Сточевићи, Видајићи, Кулин-капетани, Ризван-беговићи и друге чувене босанске и херцеговачке племићке породице. Порта је толико пута покушавала да ове „царске одметнике“, како су их стамболски Турци звали, укроти и своју власт у овим

земљама утврди, онако исто, као и у другим вилајетима пространога Отоманског Царства, па јој то није испадало за руком. У доба, у коме су се поређали догађаји, чији се поједини конци провлаче и кроз ову причу, — многи су Јаничари нашли заклона животу своме у овим, цару непокорним, земљама! — Они су собом донели и по овим земљама посејали још већу мржњу против Османлија Турака, а особито против самог Султана Махмуда II, који је почео да заводи многа, Турцима мрска, новачења по својој пространој царевини, а започео их с уништењем Јаничара. Тада је у Босни и Херцеговини завладала права анархија. Није се знало ни ко пије ни ко плаћа. С тога Порта, да би у ове две земље увела колико толико реда, пошаље, наместо слабомоћног Хаџи-Мустафе, у Босну за везира београдског Абдул-Реим-пашу, за кога су босански бегови чули, да добро раји притеже дизгине и да је и Коџа-Милошу хтео да сабије рогове у главу, па му нису дали којекакви муртати царски. За београдског везира постави Порта Хусејин-пашу из Ниша, који опет беше сиромах као црквени миш, па су га његови пријатељи у Стамболу били нарочито послали за везира у београдски пашалук — да се ту, колико толико, подмезгри..... У то доба и за оне прилике, Кнезу Милошу беше добро дошао овакав човек за београдског пашу; а једва је дочекао, да му се Абдул-Реим-паша скине с врата.

*

Цар Никола I није био човек, који је могао мирно гледати, како се његови уговори ашићаре газе. Он науми да строго казни Турску Царевину, која је јавно одрекла испуњење Акерманске Конвенције, па пошље своју војску да уђе у Подунавске Кнежевине и да се улогори дуж Дунава на граници Турске Царевине. Султан изда ферман, којим по свој својој царевини поново распали мусулмански фанатизам, и у ферману нагласи, да се овога пута ђаури — неверници — сви листом дижу да униште Турску Царевину, турско господство, које им је сâм Алах дао, и да све правоверне прогнају чак у Шам!. И одмах за тим пошаље сву своју војску пред Русе, а поручи и босанскоме везиру, Абдул-Реиму, да на брзу руку скупи што више босанске и херцеговачке војске, па да с њом преко Србије пређе и притече у помоћ његовој осталој војсци, што је на доњем Дунаву.

И ту царску заповест Абдул-Реим хтеде да испуни. Скупи преко 25.000 одабране босанске војске и с њом падне на Орлово Поље, на саму српску границу, баш онде, где се пре 14 година, са својом војском беше улогорио и Куршид-паша, босански везир.

О свему је овоме Милош био благовремено извештен и из Цариграда и из Београда. Њега је то бацило у голему бригу. Од Таковског Устанка за Србију и српски народ није било критичнијих дана, него што су ти, о којима сад

говоримо. Из Петрограда му беше поручено : да чува мир, сад као никад, и да се ни по што у ову — руско-турску — војну не плеће : свемоћни император свију Руса и заштитник свега Словенства хоће сâм да казни оне, који су се усудили, да газе његове уговоре!.. А из Цариграда опет, преко београдског паше, траже од Милоша да се и он и старешине царске раје пред београдским везиром свечано закуну : да ће Султану остати верни, да неће, ако би се с Московом Султанзаратио, помагати душманима Султановим — и да ништа чинити неће, што би цару парева сметало, да казни московскога цара, што хоће да се плеће у послове силне Османске Царевине.....

То беху, одиста, за Србију судбоносни дани: с једне стране Сцила, а с друге Харивда, а свуд унаоколо узбуркана морска пучина!...

*

Једнога вечера, већ су биле минуле јације. Крагујевац је спавао дубоким сном. Он није знао каква је хала била зинула и на Србију и на српски народ. Само је то Милош знао. И то му није дало ни санка ни одморка. Он је по својој соби сâм самцит, тамо амо одао, а понекад би дубоко хукнуо. И он одједном стаде гласно сâм са собом да говори :

„А што сад траже од раје заклетву, кад они никад неће да одрже задану реч?.. Они су, тако рећи, јуче пљунули на оно што су нам

обећали, и на што је и мур царски ударен, а данас од нас траже, да им се на верност заку-немо: да нећемо пристати уз једноверну и једноплемену браћу нашу!.. Какав је то милет?!..¹ Зна ли он да има Бога и да ли га се боји?. О Ристе Боже, помози мени грешноме, умудри ме и упути ме путем спасенија!..“

И онда стаде. Замисли се, па ће опет почети:

„А што, послаћу мога Јеврема с још стотину кнезова, кметова и којим свештеним лицем, право везиру у Београд. Да ћу им пуномоћство од целог народа, ако хоће колико ова врата, да се сви, у име моје и народа мога, закуну, да ћемо цару бити верни, да своје заклетве нећемо погазити, и да ни Русима ни Турцима помагати нећемо; а њима шта да Бог.... А то баш хоће и наш великодушни покровитељ.... И кад се тако пред Богом и царским везиром закунемо, онда шта ће им појачање посаде по нашим градовима?.. Нека и ово што сад имају слободно на Русе воде — нека је само мање на чанку овога веселог народа.... Али шта да радим с оним катилем,² с оним Абдул-Реим-пашом, босанским везиром?... Он ће упасти у Србију с војском и од ове земље чуда починити.... Има је пунете преко 25 хиљада, а може је и више повести, може ту у земљи и остати: кад већ једном у њу с војском уђе, ко да га истера?.

¹ Милет — народ.

² Катил — душман.

А, не, не; не пуштам ја гладне вуке међу овце!..
Знам ја какав ћу им зијафет¹ спремити.... Ако
дâ Бог и Богородица, они ће се међу собом
сами поклати и својом се крвљу напојити!..

Тако је и било.

*

После неколико дана, по турским кавама у
Београду ишао је од уста до уста, као нека зло-
слутна фама, глас: да је Султан са московским
царем уговорио, да му све босанске бегове, што су
цару непокорни, под сабљу доведе, те да после
море рахат Босном управљати, а да ће му Сул-
тан за то дати све што гођ од њега поиште.
На Каик-чардаку, доле на Лиману, то се јавно
причало.

„Па ја рашта је они крмак из Стамбола
диг'о из Босне доброга Хаџи-Мустафа-пашу, а
на његово место послао ону туркушу, онога
Абдул-Реџа, већ да ови на медене ријећи скупи
војску и с њом поведе све босанске бегове, оне
баш, што за цара не хају колико за кака вла-
шког крмка, те да их одведе под нож Моско-
вима!..“ повикао је Бего Спахић, који се беше
поодавно доселио од некуд озго од Крајине и
наместио се у старога Рустем-бега Хаџи-Рица-
ловића, да му продаје сô у Малој Солари....

„Шути, болац, ако те ћује ко од паши-
них тевдила, одлетиће ти глава као влашком

¹ Зијафет: част, свечан обед, ручак.

пијевцу на бадњи дан!..." рећи ће, пола у шали а пола озбиље, стари каиџи-баша.

„А и би, Бога ми; јер је он трипут гори и од самога Абдул-Реима.... Он би, тако ми лијепе турске вјере, све босанске бегове пошио у капи воде, да му нешто Алах плаке¹ дâ!.. Он, бива, више воли једнога каурског зељова, него и једног од наске те смо овђена!... Јесте виђели, како јућера прави чапраз-диван пред бег-Јевремом, онцјем истим ђаурином, кога је Скопљак ухватио на Остружници, па га бацио у синцире и приковао на зид на дну дна Небојше Куле; а ови сад шаље своје агаларе и друге скутоноше, да га као царског везира, доћекају и обаспу царским даровима — и њега и сву ону каурску фукару што с њим иће!“ повика Салија Ибраим-агић, син старога Ибраим-аге, некадашњег ђумругије вишњичког.

„Е, вала, Турци, јес' оно, бива, турски образ поднијети не море!.. Зар не видите, да је дошло последње вријеме?!.. Још мало, па ће нас ови стамболски крмци нагнати, да Каурима коње прихватамо, и да им на ћибукке ватру доносимо!“ додаће Суљо Али-агић, онај исти Суљо, што је, пре дванаест година, први у Београд донео глас, да је Милош на Чачку разбио Ђајапашину војску и да је у томе боју погинуо и сâм Ђаја-паша.

¹ Плака: право; згода, могућност, прилика; власт.

*

Ови су се гласови муњевитом брзином разнели по свој Босни и Херцеговини. У босанске Турке уђе неки страх. То је продрло чак и у ону босанску војску, што се беше улогорила на Орлову Пољу и једва чекала, да јој се да миг, да прелази Дрину и да упадне у питому и богату Мачву. Ти су гласови допрли и до ушпију самога Озрен-бега заповедника босанске војске. Он то јави у Сарајево Абдул-Реим-паши; али је то већ било доцкан. Ти су гласови много пре допрли до Чакмак-ага¹ Капетановића, заповедника града Високога, коме Абдул-Реим-паша беше издао заповест, да са својих 2000 храбрих Височана што брже иде на Дрину и да се придружи осталој босанској војсци; али, Чакмак-ага не хтедне ићи на Дрину већ окрене Сарајево, ту у везирином двору опколи Реим-пашу. Чакмак-ага придруже се и остали сарајевски Турци, спахије и бегови, па поруче Реиму, да им се преда; али им Реим одговори, да ће пре бацили и себе и свој двор у ваздух,² а Сарајево запалити, него што ће примити то понижење од својих рођених Турака!.. Сарајлије се од тога поплаше и везира пугне слободна са својих 500 Арбанаса. Он се упути право својој војсци на Орлово Поље, али кад тамо дође, његова је

¹ Чакмак-ага значи: челик-ага, челик-јунак — што из кремена ватру истерује.

² У то доба се по Сарајево био пронео глас, да је Абдул-Реим-паша поткопао све Сарајево, па те лагуме барутом напунио....

војска већ била прсла, а само остао њен заповедник Озрен-бег.....

Ето, како се свршио поход босанске војске на Москове; ето, како је она прегазила и опљачкала питому Шумадију; ето, како је она, идући на Москове, узгред покупила у Србији од раје оружје!...

Кнез Милош је у то, одиста критично, доба сретно провео српски слабачки брод између — Сциле и Харивде!.. Он је тада, мудро и опрезно радио — радио и тајно и јавно, те је Србију спасао од једне велике несреће, од једне праве турске поплаве, која је грозила да сву земљу потопи и да за собом остави пустош и рушевине!...

XV

„Што ни наши бољи били стари,
Те их паше боље миловаше,
А везири даром дариваше!...“

При прелазу руске војске преко Дунава, није баш тако глатко ишло, како се, у први мах, мислило. Кнез Милош је имао у главном руском стану свога нарочитог изасланика, који га је редовно извештавао — и о успесима и о неуспесима братске нам руске војске. Онај мали застој рускога оружја, јако је забринуо Кнеза Милоша. Руси су, истина, били прави лафови, али су и Турци били љути рисови. Кнежеву бригу увелича још већма глас, да Мустафа-паша, глава Северне Албаније, на захтев самога Султана, куши голему војску, па да с њом притече у помоћ Султановој војсци на Дунаву; а Кнез је знао, да Мустафа може скупити преко 35 хиљада све сама љута Арнаута. Он је с овим паном био у врло интимним односима: они су један другом често писали и богате дарове слали. Мустафа је доводио своје порекло још од знамените племићске породице Бушатлија, који су опет били у сродству са пређашњим српским краљевима. И с тим се Мустафа поносио и Ср-

бима, а особито Коџа-Милошу веома симпатисао. И он се поодавно носио мишљу, да, по примеру Милошеву, једнога дана, оцепи од Османске Царевине своју драгу Албанију и да оснује, независну од Султана, Арбанашку Кнежевину. Он је с том мишљу и легао и устајао... И он је, као и Милош, знао, да се то постићи не може без големих пара, па је на све могуће начине нагомилавао своје благо....

Од некуд Руси сазнају за ове односе између Кнеза Милоша и арбанашког поглавице, па поруче Милошу, да, по што по то, настане код Мустафе, да с војском не дође у помоћ Турцима. Милош се тога радо прими и, без пола муке, ствар сврши веома повољно. Он поручи Мустафи, да добро пази шта ради: он му у писму, које је нарочити човек дотурио арбанашком поглавици, каже: „чувај снагу свога народа!.. Треба ће она и теби и твојој Отаџбини!..“

Милош је на крају писма још и то додао: „Сети се судбине Јаничара; Султан гледа завидним оком и на те и на твоју Албанију — као и на све остале васале и непокорне земље. Али се опет добро чувај, да на се не навучеш подозрење Султаново и његова дивана: ти купи војску, спремај је, али све по истија; а кад будеш готов, а ти пођи тако, како ћеш стићи — доцкан!... Ја ти опет велим, чувај своју снагу за се и за своју Албанију!.. Она је теби преча но што су ти они у Стамболу.“

Овај је Милошев савет погодио поглавицу арбанашког у најслабију страну његову. Он је до ижице урадио онако, како му је Милош саветовао. Његова је војска износила на близу 40 хиљада најодабранијих Арбанаса. Он је њу повео на бојно поље, али је тамо стигла тек онда, пошто су Руси прешли преко Балкана и онако сјајно разбили Султанову војску код Кулича и пошто су руске предвиднице закуцале алком на вратима самога Једрена града, старе престонице отоманске — и пошто је Султан замолио руског Императора за мир, обећавши, да ће све испунити, што је пре рата од њега тражено....

*

И тако се закључи Једренски Мир. У њу су све тачке Акерманске Конвенције, а нарочито онај део о захтевима Србије и српскога народа. Кад су о томе стигле вести у Србију, цела се земља претвори у једно опште весеље; али за праве народне светковине, за задобивена права народна, одређен је дан 30 новембра 1830 — дакле онај дан, кад је године 1806 храбра српска војска на јуриш освојила Београд, а који се дан огласио као дан опште народне светковине. И тај дан дође. Слабо је наше перо да опише оне радости, којима је тога дана било испуњено свако српско срце, почињући од Кнеза Милоша, па до онога, што живи у простој колиби кривињари. Хусејин-

паша приредио је сјајан дочек Кнезу Милошу и његовој многобројној свити. Он пошаље свог Таја-агу с огромном везирском свитом пред Кнеза Милоша чак на сат хода пред Београдом; а свога сина одреди да Кнеза дочека пред самим кнежевим двором, и да му ту придржи узенгије док са свога хата сјаше. Од Косова па до тога дана, никад се Турци нису осетили више понижени него тада, кад је везилов син притрчао пред Кнеза Милоша и придржао му узенгије!.. Од уста до уста ишао је потмуо шапат кроз турске редове:

„Наше је било и — прошло!..“

*

Царски берати и хатишерифи буду свечано прочитани — и на турском и на српском језику. Турци су стајали сетни и невесели и муком су мучали; али кад се дошло на она места, где се каже, да сви спахилуци и остала царска непокретна добра прелазе у својину српском народу и да по тад више Турци не могу у Србији живети, нити се у њу насељавати — изузимајући царске посаде по градовима, — онда кроз све редове турске прође неки потмуо шум. Везир их оштро погледа и баци поглед на упарађене царске трупе.... И све се утаја. Овај тајац прекидоше громогласни покличи народа српског.

„Слава Султану, слава премилостивоме цару нашем!.. Слава Кнезу Милошу, оцу и спаситељу Србије и српскога народа!...“

*

После ове свечане објаве царскога берата и хатишерифа, паша са својом многобројном свитом оде у град, и за њим се почну разилазити и остали Турци: спахије и бегови и друге виђеније Ерлије, и то сви са осећањем, што је обично код Турака, да се царској заповести, као каквој неумитној судби небесној, покорити морају, с намером, да ову лепу земљу, у којој су тако дуго живели и господарили, једном за навек оставе и да се одселе тамо некуд у далеки — Шам!.....

И још тога истог дана обзнанише Турци Србима да су готови да им своја непокретна добра продаду... Пред сваком капијом турском стајало је по које Туре и нудило Србима, који би туда минули, да купе и њихово имање.....

И сâм Рустем-бег Хаџи-Риџаловић прода све своје миљкове и сва своја добра у Београду, па се одсели чак у Брусу... Он Београда и Србије никад више видео није.¹

¹ Кад је из Београда пошао плакао је као мало дете. Шта је било с његовим огромним благом, то се још ни данас не зна. Зна се само то, да је у Бруси подигао једну цамију и једно тулбе. И он је сарањен код те своје задужбине... Његов зет Осман Сали-беговић погинуо је 1828 год., бранећи прелазак руске војске преко Дунава; а његов сестрић Јусуф-бег, брат Зулфин, постао је љубимац царски. Њега је султан Махмуд нарочито придоао свити Кнеза Милоша, кад је оно Кнез 1835 посетио цара и његову престоницу — Цариград. То је за Јусуфа, како је он сâм причао, био најрадоснији дан у животу... Кнеза Милоша је заводио као свога даицу Рустем-бега; он се још живо сећао како му је сестра, Зулфа, причала о племенитости српске војске и о великодушности Коџа-Милоша... Она је сирота умрла још у Београду; а њен је гроб, по свој прилици, тамо негде, иза нашега Народног Позоришта, тамо, где је била она цамија испод Позоришта.

Па и опет некакав зао удес хтео је, да прође преко тридесет година па да најглавнији градови — Београд, Шабац, Ужице, Смедерево, Кладово, Соко — буду очишћени од Турака... И што је најжалосније, то је то, што у овоме нису толико криви Турци, колико ми сами — ми Срби!...

*

И ма да су царски берати и хатишерифи јасно обележавали народна права и све остале добити, опет је Кнез Милош, с тешком муком, као с клештима, свако то право од Турака откидао.....

Пет пуних је година требало да прође, док су узети оних шест округа — Крајински, Црно-речки, Буџијски, Крушевачки — с једним делом Старога Влаха и — Подрински!.....

Ево шта је Хусејин-паша, везир београдски, једном приликом, отворено поручио Кнезу Милошу :

„Поздрави ти Коџа-Милоша,“ рекао је паша изасланику Кнежеву : „да су му залуду и Једренски Мир, у коме су ујемчена сва српска права, и царски берати и хатишерифи и све друго што је само на хартији исписано, — све му то ништа помоћи не може. Они, бива, у Стамболу, мртвим сном спавају..... Спава и сâм Падишах. И њих може пробудити једино Милошево суво злато.“

„Зар и Султана?!“ Упита изасланик Кнеза Милоша.

„И Султана!...“

И Милош је на то пристао. Није имао куд. За самога Султана одреди се сума од пола милиуна пореских гроша — све у самим новоскованим јермилуцима; па онда за остале царске већиле што су на његовом Високом Дивану, буду спремљене, истина мање, али према ондашњим приликама и скупоћи новца, опет огромне суме: једне за оне, што ће живо настати да се српски захтеви у дело приведу, а друге за оне, који ће свему томе да се чине невешти.... И, онда, колико ли је тек дато београдском паши, који је и Султана и Високу Порту уверавао, да је једини пут, да се сталан мир у свој царевини утврди, ако се Србија задовољи, и да ће то пресећи свако страно мешање у унутрашње послове Отоманске Царевине, а особито Русије и Аустрије?!..

И све је те грдне суме Кнез Милош у суву злату положио, док је дочекао, да се једно по једно српско право у само дело приведе.... И само му још остаде, да се откупе поједина имања турска по градовима и да се из њих са свим иселе Турци... Али се ту испречи сâм Хусејин-паша. Он је сад положио нове захтеве: само за то тражио је чисто за се, четврт милиуна пореских гроша и то у сувоме злату... И ту се Кнез Милош устеже... То му је била

погрешка; али и наук, за даље његово управљање према Турцима....

„Подај, куд је све отишло, нека и то иде!“ саветовао му је газда-Никола Луђевица, који је најбоље знао, како се с Турцима и најлакше и најбрже свршују послови.

„Ама не дам, побратиме; њима се, просто, надавати не може!.. Што им год више дајеш, они ти све више траже!.. Ово се једном мора стати, иначе ће нам живим кожу одерати,“ одговорио му је Кнез Милош.

И то је прво, да Кнез Милош није хтео послушати свога побратима; али се доцније љуто кајао, кајао се до саме смрти своје: он је и зајмурио, а није дочекао да види Београд очишћен од Турака.....

XVI

„Буди се једни на друге угледају — како у добрим тако и у злим делима !...“

Још у самом почетку Милошева рада, одмах првих дана Таковскога Устанка, видимо, шта су хтеле поједине војводе, а особито оне, што су 1813 године, заједно с Кара-Ђорђејем, побегле са животом у туђину, а народ свој оставиле да га газе бесни Турци и да синове његове живе на коље натичу.... Хтели су оно исто што и оне четири дахије: хтели су да поделе Србију на четворо, па да њом, место турских дахија, овладају српске дахије. Али то Милош, Милош Велики, није дао. И то је била срећа и по Србију и по српски народ; али је то био, у исто време, и квасац оној мржњи што је избила код појединих властољубивих старешина против Кнеза Милоша. Овој се мржњи придружила још и завист, која се, у истој мери, јавила код оних незадовољника, који су у Милошу гледали себи равна, а по неки чак и нижег од себе. Њихова мржња и завист према Милошу расле су у истој сразмери, у колико је ауторитет Милошев растао и у земљи и на страни. И то су Турци — и

они у Београду и они у Цариграду — добро уочили, па су се старали, да из те „старе српске неслоге,“ извуку што веће користи за се: радили су и дању и ноћу, да се Срби међу собом око власти покољу, па да их онда они поново притисну и подјарме; али је Милош о свему благовремено био извештаван, и он је и знао и умео, да пре тој али размрска главу, но што је она добила времена, да, дотле скупо стечене народне тековине, упропасти...

*

Кад су већ обзнањени царски берати и хатишерифи, којима су народна права и унутрашња самосталност признати и утврђени; кад се више није било бојати, да ће се турска власт и управа у Србији повратити, — онда се морало приступити сталном уређењу државном. За овај нови, али и за овај мучни и деликатни посао, у целој Србији није било ни једнога једитог спремна човека. Истина, у оно се доба нашло пуно „мајстора,“ пуно „саветника,“ пуно „стручњака,“ који су себи уображавали, да ништа није лакше него Србији дати Устав и све остале законе. Из Аустрије прешло нам је пуно „јуриста,“ али ни један који је познавао српски народ, његове обичаје, његове друштвене прилике, стваране вековима под тешким притиском османскога господарства и свега онога, што су Турци собом из Азије донели у ове лепе и питоме земље српске; који нису ни појма имали

о новоме политичком положају Србије и Српскога Кнеза према сизереној Порти као и према својој заштитници Русији, а још мање о томе, какав ће положај према Србији, која је већ постала на Балкану један нов чинилац о коме морају водити рачуна и све оне остале државе, које мисле, да неког свог интереса имају у овоме делу Османске Царевине, — заузети остале западне велике силе, а особито Аустрија, која је мрко погледала на све што се у Србији ради и ствара, и само је чекала згодну прилику, те да се у српске послове отворено умеша, — па да према свему томе изврше конституисање младе српске државе. Тако је: ми смо имали пуно „саветника,“ „мајстора,“ „научника,“ „јуриста,“ што су нам их дала наша браћа с оне стране Саве и Дунава; али нисмо добили ни једнога правога и практичног државника и познаваоца политичких прилика, кроз које је, у то доба, пролазила Србија и њен врховни поглавар, — који би нову српску државну зграду, или боље рећи, ново српско државно руво скројили према телу и стасу Србије и српскога народа.... С друге стране томе послу сметали су противници Милошеви, којима није било толико стало до солиднога склопа српске државе, колико до својих властољубивих и себичних интереса.

Управо, у то доба, у Србији су биле две, међу собом веома различне, групе људи, који су највише радили да Србија добије „модерно“ државно уређење. У прву групу долазили су

Милошеви противници, а у другу они, који су се одушевљавали слободним установама, које је, у то доба, истакла нова слободоумна струја у Француској, Белгији, па и у по неким савезним немачким државицама. Ових идеја био је представник Димитрије Давидовић, секретар Кнеза Милоша; а онога властољубља, себичности и чисто личних интереса — био је представник Стојан Симић.

А српски народ? Је ли што он тражио?...

Он је, као и сви остали народи, желео и тражио, да му дације буду што мање, да му се с врата скину кулуци; да му буде слободно да у опште-народним шумама и попашама храни, гоји и тови своју стоку; да слободно сече шуму, да крчи и по мало захвата шуме и утрине, и — да му се право суди.... За устав је само у толико чуо, да ће му он те његове жеље испунити, и с тога се могло и у народу чути: „хочемо Устав!.. Што нам не дају Устав?!..“

Међу тим нико у самом народу није ни знао шта је то у самој ствари устав, а још мање „конституција,“ која се реч често чула из уста каквога научног „јуристе“ из прѣка, а коју је добро утувио и ваљевски кнез Бобовац, кога је Кнез Милош, са његове разборитости и правичности, поставио још 1823 године за председника Великог Суда у Крагујевцу.

*

Једном се у саму Кнежеву Двору поведе

реч о томе, како је сад за Србију најпрече, да добије свој Устав.....

На то ће кнез Бобовац:

„Ама браћо моја, кажите ви мени, шта му је то устав?... Ја једнако слушам: устав, устав — нама треба устав?.. Ја држим, браћо моја, да нам је, за сад, прече, да прво добијемо своју конституцију, па после, можемо порадити и на томе, да добијемо и устав....“

На то се почеше смејати и Димитрије Давидовић и Лаза Зубан, а Исаиловић се уозбиљи, па ће тек рећи:

„Па, кнеже, конституција је што и устав, а устав што и конституција, разлика је само у томе, што је конституција туђа реч, а устав наша.“

Бобовац усука главом. Њега к'о мало би и стид. Председник највећег суда у земљи, па да не зна шта је то устав!

„Бога ми, кнеже, право да ти кажем, и мени има година, сад о св. Николи навршујем, у име Бога, равно шесет и две године, па ти и ја не знам ни шта му је та твоја „конституција“,¹ како ли ти оно рече, ни шта је Давидовићев устав, рећи ће кнез Јовица из Санковића у Ваљевској Колубари, па ће се одједном окренути Давидовићу:

„Збиља, Давидовићу, кажи ти нама на просто, шта је то устав и шта ће то нама?“

¹ Хтео је рећи: конституција.

Давидовић се мало збунџ. Он се беше сав код Кнеза заложџо, да га покрене, да земљи да устав, и да му докаже, да то сва земља тражи, а сад га први кнезови из народа питају: шта је то устав и шта ће то народу?

Али ће му Јаков Живановић притећи у помоћ:

„Па, кнеже, то је за сваку земљу, која жели да живи својим властитим животом, најпреча ствар. Устав је основни закон из кога потичу сви остали закони; устав је то, који обележава границе кретања свију власти у земљи; он је то, у коме су обележена и ујемчена права владаочева и његове породице, права и дужности свију чиновника, од најмањег до највећег; он је то, што ујемчава права народна, личну и имовну безбедност свакога грађанина у земљи; он је то, који нама свима обележава и права и дужности у нашој Отаџбини...“

„Па то је лепо“, рећи ће кнез Јовица, па ће тек окренути:

„Али, Бога ми, како ја 'вамо нешто знам, мучно да ће нам устав што помоћи, ако нема ко да нас мало притегне. Има нас свакојакџих; има нас којима ни Бог није прав: једни желе кишу а други сушу; једни вуку на једну а други на другу страну... Него да ми замолимо Господара, да он ту ствар уреди, како он најбоље зна, па ће то добро бити и за све нас: он познаје народ, зна шта му треба и где га тишти и боли. Уставајте ви како знате, али

народу скините терета с леђа: укините му кулуке и не дајте да му се свака рђа натреса над главом, нека му се право суди, па ето народу и устава и свакога добра и од Бога и од људи!.

„Бога ми, тако је. Добро говори кнез Јовица!.. Кулуци су нам баш тешки; а и дације из дана у дан расту: те дај ово, те дај оно; те ово треба за владуку а ово за попу; ово траже кнезови, а оно сердари, — па се већ надавати не може!..“ рећи ће један чичица, што је у то доба био кмет у селу Сабанти.

Ето, како је народ гледао на устав и уставне слободе у оно доба, кад се највише нављивало, да Кнез Милош да земљи Устав, — онда, кад су целом земљом управљали махом неписмени људи; онда, кад је и сâм владалац био неписмен; онда, кад је сваки неписмени старшина осећао, да ако се у земљи заведу устав и писмени закони, да ће они или своја места погубити, или ће им дати „учене писаре“, па ће ови навијати на своју страну, говорећи: овако пише у закону!.. Из ове бојазни и зебње развила се прва мржња на нашу браћу с оне стране Саве и Дунава, која нам братски притекоше у помоћ са својим знањем и писменошћу... У то доба није било ретко чути:

„Зар се ми били и кржавили с Турцима, а ове „Швабе“ сад дошле на готово, па још хоће да нам они прописују, како ћемо да радимо, и не само то, већ онако по истија раде,

и тајно и јавно — да они заузму сва наша места и да нам они заповедају!...¹

Па је и то доста сметало, да се у Србији донесе онакав устав и онаки закони, какви су за оно доба и за оне прилике били подесни и за Србију и за српски народ.....

Па и сам Кнез Милош осећао је тешкоћу и деликатност ових послова — о увођењу устава и писаних закона — за неписмен народ, зато је често говорио Димитрију Давидовићу, кога је веома ценио и уважавао:

„Море, Давидовићу, чиниш 'волико, пази шта радиш!² Та твоја хаљина нека нам не буде ни тесна ни алватна. Мисли и крој за наша леђа, а не за туђа. Немој ни у чему прегонити. Друго су Французи и Енглези, а друго ми, што смо до јуче били турско робље. Ја са дна душе своје желим да мој народ усрећим, да све што за њ урадим, буде њему на добро, а не на зло. Имај и то на уму, да је у много прилика народ што и лудо дијете: ако му даш оштар нож — посећи ће се!.. И, онда, није криво оно, већ ми који смо му нож у руке дали!..“

* * *

Кнез Милош је чак и то добро знао, какве су и колике су повике, што се на њ дижу.

¹ У осталом, та је мржња у неколико била и оправдана: они су одиста били удесили такав устав и такве законе, који се нису могли примењивати без добро писмених и спремних чиновника; а у то доба у Србији их није било. И онда шта је остало? Да на сва важнија места дођу они.

² Кнез беше поверио њему да напише за Србију онакав устав, који ће одговарати потребама Србије.....

Он се једном приликом, своје побратиму Николи Луњевици, овако вајкао :

„Па, побратиме, имају и право што на ме вичу. Ја сам одговоран за све, што се у овој земљи криво уради: ако има неваљалих старешина — а има их, безбели, — ја сам их поставио: неке зато, што су то заслужили, јер су се и они били с Турцима да ову земљу ослободе од турскога јарма; а неке зато, што ми се учинило, да су мудри и паметни, и да ће народу право судити, а кад тамо, а неки од њих испадоше гори од Турака!...

„Ето, и овај мој Вучић, коме сам главу спасао за време несретне Хаџи-Проданове Буне, у коју беше лудо улетео, па после пао у канџе Таја-пашине, и кога сам заволео исто као и моју браћу — Јована и Јеврема, — па ми је и он доста јада задао, а Бог једини зна, шта још од њега дочекати нећу?!... Ја га послао да утиша Такову Буну, а он с војском зађе кроз села, из којих су по неки несрећници запристали за Таком, — па пљачкај и руши!... Шта му је то требало? Ако су они људи криви, шта му је њихово село скривило?... После, људи се и покајали: они падају на колена пред њега и моле за милост, а он их вежи за шљивиће, па извади сабљу, и то ону исту сабљу што сам му је ја поклатио, па их сеци и мрцвари!.. Море, побратиме, ја до сад нисам ни знао, какав је то катил. И, после, моји душмани зађи по народу па причај, да сам му ја тако заповедио; и још

додај да тако нису ни Турци радили!.. А, богме, побратиме, ти бар знаш, да баш ја тако ни с Турцима радио нисам....

„Па и ови моји кнезови и сердари, што сам их поставио да народ чувају од злих и неваљалих људи и да му правду деле, нису од Вучића бољи. Они гоне народ, да им косе ливаде, да им окопавају кукурузе; да им секу јашију и кући довлаче, да им граде конаке оваке исте као ове моје, само што још не траже, да им децу љуљају. И онда народ има право кад каже:

— „А зашто смо се ми оно били и крвавили с Турцима, већ да се тога зулума курталлишемо?!.“

„А ваља знати, побратиме, да је тежа неправда, кад ти је свој учинио но туђинац!..“

„Богме, побратиме, тако је. Најдубље су и најтеже оне ране које брат брату зада!“ рећи ће на то газда-Никола Луњевица, па ће онда окренути:

„Па опет, побратиме, то је тако до сад морало бити. Не ваља што су поједине старешине у томе прегониле, али шта ћеш, људи су људи: никад им није доста. А то ти, побратиме, ниси могао ни изменити. Ти си земљом преко њих управљао; они су били твоје руке, твоја беседа, твоје све; они су прибирали данак, они арач, они све; они су од народа купили и оно што се Турцима давати морало.... Па сад мед из кошница истресати, а прсте не олизати, то не иде. После, побратиме, и само стање у земљи

било је привремено — од данас до сутра. Живело се, штоно кажу, на пушци. Султан не потврђује права народна, а без тога шта си ти могао радити?.. Зар да се завађаш са целим светом? Сад је већ друга работа.... Твоје је сад да сваком одредиш шта је његово, а шта народно; али, побратиме, шта ћеш да ћеш, гледај да у земљи има правде, да се зна шта је чије; да нико не дира у туђе; да нико не насрће на туђ образ и поштење.... Добар је ово народ, побратиме, као добар у години дан.... Ти знаш како те је слушао, како је на твоју заповест летео с једног краја Србије на други; како је на твој једини миг, штоно кажу, скакао и у ватру и у воду, па би грехота била, да му се не да правда и на суду и на путу, и у дому и у пољу и на сваком месту у овој лепој нашој постојбини, за коју је он толико крви своје пролио!..“

„Ама па то је моја једина брига и до сад била, побратиме: ја с том мишљу и сад и лежем и устајем.... Ето, ови несрећници главу ми пробихе, да све турске спахилуке међу њих неколицину поделим, а народ да оставим да и даље буде туђ измеђар... Е, то им не дам, побратиме, па макар знао, да ће ме сутра појести помрчина!..“

„И за то ће те народ благосиљати — док је сунца и док је месеца; а ја сам се тога и бојао, побратиме, али сам видео, да си у томе тврђи од камена!.. И хвала је Богу, то је на-

роду једна награда за превелике труде и муке његове!....“

*

Другом једном приликом газда-Никола Луњевица, враћајући се из Бесарије у Србију, задржи се у Земуну два дана, и онда пређе у Београд и ту се задржи дан и ноћ, па отале пође дому своме, али узгред сврати у Крагујевац, јави се Кнезу Милошу, а овај га дочека, како се дочекује рођени брат. Том га је приликом Кнез Милош преклињ'о да се прими за председника Великога Народног Суда у Крагујевцу, али је то Луњевица одсудно одбио:

„Немој ме, Господару, одвајати од своје куће и од своје деце: то је једино благо моје, од кога се ја раставити не могу: а да ме ко на силу растави, ја бих за кућом и децом пре-свиск'о. Него ти то место подај другоме; има их доста, Богу хвала, који ће се тога важнога посла примити. А шта вали Бобовцу. Он је и мудар и праведан човек....“

„Ама, чиниш 'волико, то јест; али ми проби главу с његовом „конституцијом....“ Мало, мало, па стане да доказује, да земљи треба дати конституцију, као да је то пружити руку, узабрати јабуку, па је народу дати на пешкеш.... Ја искупио толике учевне људе, па им дао да спреме све што треба, те да се напише и устав и све, а он кидисао за његову конституцију; а то му утурио у главу некакав Сремац учитељ, па сад не мо'ш с њим, без тога, ни речи прозборити....“

„Немој се срдити на Бобовца, побратиме, то пре треба да те разгали, но да те наљути!“ рећи ће му на то Никола Луњевица, па ће онда погледати преда се... Он поћута мало, погледа у свога побратима, па ће му с пуно сете рећи:

„Него сад има нешто прече, на што ти треба да обратиш највећу пажњу. Мени су сад казивали људи и у Варадину и у Земуну, па чак и у Београду, да ти шаљеш твоје посланике у Букурешт и Цариград, да ти врше народне послове, а они врше са свим нешто друго. Тако, тамо се нешто крупно кува, ашчије су твоји људи, а запру Турци дају!.. Мене је, побратиме, то поплашило, а Бобовчева конституција је девета рупа на свирајци!.. Учини, побратиме, све, да томе у траг уђеш.... То ти је дужност, ако не према теби и Дому твоме, а оно према овоме веселом народу нашем.... Јер у који се год посао уметају Турци, знај, да тај посао српском народу не може никаква добра донети!..“

Овај је глас веома ожалостио Кнеза Милоша. Он тај дан није ни ручао ни вечерао: — само је по соби одао и звиждукао, а никог није себи пуштао. Само је Симо Папштрац једном два на прстима долазио до врата, па би се одмах полако враћао....

„Нашег Господара мори нека голема мука. Ја сам га само још једном оваког утувио — онда, кад је оно Абдул-Реим-паша хтео с бо-

санском војском да пређе преко Србије!..“ шане он полако на ухо кнезу Бобовцу, а овај ће на то:

„Богме, па и јес’ му велика мука. Дати народу конституцију, то и није мачји кашаљ. Ту има много штошта од свију нас да се ујми, па да се народу да!...

XVII

„Србију су клале гује и од оне стране, од куда се надала да је јарко огреје сунце !..“

Има ствари из онога доба, којим се бави ова наша прича, које су и дан-данас једна права загонетка. Па ипак, кад се човек унесе у све ондашње прилике, кад завири у најтамније кутове ондашњег политичког лавиринта, кроз који су се на Истоку укрштавали разни дипломатски конци великих европских држава, нађе се и тој загонетци — одгонетка.

Русија је у својим политичким смеровима на Истоку имала намеру, да свој утицај одржи у свима политичким развојима и менама у целокупној Турској Царевини, а поглавито на Балканском Тропољу — у крвавој драми ослобођења хришћана — Срба, Грка и Бугара. Она је тога ради повела и рат с Турском — 1828 године — и срећно побрала плод тога рата Једренским Миром и уговором с Портом; али, како изгледа, она није била на чисто у многим тачкама овога свога рада, — или са непознавања прилика у којима су живели народи, које је она узела под своју моћну заштиту, или са необавештености

њене дипломатије, тек ми с чуђењем видимо, да она одједном руши оно, што је годинама зидала и крвљу својих витешких синова искупљивала: ми је видимо где с необичном вољом настојава да српском народу обезбеди сва она права, која су обухваћена Букурешким Уговором и Акерманском Конвенцијом; видимо барона Строганова, где се за српску ствар заузима и о сваком важнијем питању даје савете Кнезу Милошу — шта да ради и како да ради, — онако исто, као да је то ствар саме Русије. И кад се српска права Једренским Уговором зајемчише и на чисто изведоше и царским бератима и хатишерифима утврдише и свечано објавише, и кад Кнез Милош, на основу тих права, приступа унутрашњем уређењу Србије, — ми, одједном, опазисмо, да однекуд дунуше хладни и оштри ветри према Србији и њеноме Кнезу. Ти су ветри пирили час из Букурешта а час из Цариграда, и то правце од заступника велике и моћне Русије.....

Готово у сваком питању српском и то чисто унутрашње природе, ми, по тад, видимо Русију на истоме становишту са Турском и Аустријом!.. Изгледа, да су се све три ове велике силе поплашиле од Давидовићевог Устава, који је 1835 године свечано у Србији обнародован. Аустрија као да се прва наша „побуђена“ да се овом приликом умеша у чисто српске унутрашње послове; а то опет једва дочека Висока Порта, а уз њих пристаде и сама Русија. И оне све три

прогласе да је тај устав *револуционаран*, и да он може да унесе запаљива горива у обе суседне државе, а одатле да се пренесе чак и у пространу Руску Империју!.. И Русија узме на се бригу, да нагна Србију да овај устав укине. За то буде одређен барон Рикман, руски консул у Букурешту.

Да би се разумело ово што даље иде, ваља нам додирнути у још једну споредну радњу Русије у погледу на саму личност Кнеза Милоша.

Ствар је у овоме:

Ма да је Кнез Милош толико пута преко барона Строганова молио петроградски кабинет, па и самога руског цара Александра I, а доцније и цара Николу I, да пошаљу каквога свог човека у Србију, те да се с њим чешће саветује како да ради, којим путем да иде те да Србију изведе на чистину. То Русији није било неповољно, али се она ипак устезала да свога агента пошаље у Београд, јер се бојала, да томе примеру не следују и друге силе, а особито Аустрија, која је с неким неповерењем гледала на све, што се у Србији ради, а није хтела да се замери ни самој Турској; али се руска дипломатија ипак старала да другим путовима сазнаје развој ствари у Србији и да њеном Кнезу даје упуте за сваки корак његов. Међу тим, напредак, који је учинио Милош после Једренскога Мира и то самостално и независно од Русије, у неку руку изненади руску дипломатију у Петрограду. Милош је сâм на свој начин и њему

познатим путовима, израдио код Цариградског Патријарха независност Српске Цркве; он је привео у дело присаједињење Србији оних шест округа, што су за време Првога Устанка били саставни део Србије; он је израдио код Порте га је султан Махмуд II признао и прогласио за наследног Кнеза у Србији, докле год траје његова колена и у правој и у побочној линији; — а ко зна, шта значи, и колика је то добит за сваки народ, а особито за млад и неискусан народ, који је до јуче био туђ роб, — ко зна, велимо, шта то значи: имати једну непроменљиву династију, и то народну династију, која је једина кадра да кроз цео живот свога народа одржава и непрекидност политичког живота народног и непрекидност виших идеја народних, — тај ће тек моћи да појми, колика је добит за политичко биће Србије само у тој јединој тековини народној.... Даље, Кнез Милош је сâм, и без утицаја руског, задобио од Турака све Ђумруке и уредио с Портом царинске односе између Србије и Турске Царевине; он је с Портом уредио и расправљивао и многа друга спорна питања, и то на тако згодан и подесан начин, да су се томе чудиле и саме руске дипломате у Петрограду.

„Он би нам могао бити за наше послове на Балкану од велике користи, кад би следовао нашим саветима и упутима“, рекао је једном приликом Н. Н. Муравјов грофу Неселроди;

„али ми још добро не познајемо тога чудноватог и ђенијалног српског — *сељака!*....

„Али би нам он, тако исто могао бити и голема сметња на Истоку, ако би пошао да ради и даље на своју руку и без наших упута, а особито ако би упливао у воде какве друге европске силе,“ приметио је гроф Неселроде.....

„На пример у воде аустријске“, — додаде Муравјов...

„Па и енглеске“, допуни гроф Неселроде. —

После тога, буде препоручено цариградском посланику Бутењеву, да преко српског агента сазнаје све Милошеве намере, да добро проучи његов карактер — његове и добре и слабе стране, — па да о томе тачно шаље извешћа у Петроград. То се исто препоручи и барону Рикману, генералном руском консулу у Букурешту.

*

Некако баш у то доба, бавио се у Букурешту, ради неке мисије државне, повереник Кнеза Милоша, човек веома препреден, лукав, превртљив, па чак и своме Господару и неверан. Он је био душа Милошевих противника, али се знао тако претварати и Кнезу подвлачити, да овај у његову верност никад није могао посумњати, нарочито још и зато, што га је Кнез Милош, тако рећи, из прашине дигао и до угледног положаја у земљи узвисио. Он је већ поодавно дошао у додир с бароном Рикманом, и кад овај добије ону препоруку од

руског посланства у Цариграду, он сместа позове себи поменутога кнежевог повереника и стане га издалека о Кнезу Милошу распитивати. Овај одмах прозре шта хоће овај Рус, па сместа стане да навија воду на своју воденицу. Он је, од прилике, барону Рикману о Кнезу Милошу дао ова извешћа:

„Милош је веома даровит, од природе бистар, скроз и скроз лукав; самовољан је и властољубив; њему је више стало да утврди своју династију но да народу задобије какво право; где су његови интереси, ту пада све.... Он све државне приходе трпа у своје азне и тим благом потплаћује турске паше и везире, и они су му код Порте и израдили Султаново одобрење, да његова кнежевска власт прелази с оца на сина, докле год и једнога Обреновића буде.... Притворан је, превртљив је. Он се подвлачи Русима, али их мрзи: он све ради, да се њиховога „покровитељства“ опрости. Много шурује с неким енглеским пуковником Хоџесом, а и с Аустријом се лиже.....“

Другом једном приликом казао му је ово:
 „.....Он је српском народу тежи но икакав турски паша.... Срби жале што га је Порта признала за наследног Кнеза; њих то липшава права да себи изберу каквог, наше земље достојног, Кнеза.... Против његове тиранске владавине народ се дизао толико пута: буна Абдулина, буна Ђакова, буна честите браће Чарапића — све су то последице Милошеве само-

воље, властољубља и претеране грамзивости за богаством. Он је те буне угушивао на најсви-решци начин. Он је своје присталице пуштао на побуњени народ као гладне вуке међу овце. Они су људе убијали и без суда и без пресуде, а села, из којих су, рушили су и пљачкали и за собом гори пустош остављали, но и сами Турци, кад су рају умиривали..... Ето вам, г. бароне, ко је и какав је наш Господар, Кнез Милош, који је у прво доба живота свога го-нио туђа говеда и био туђ слуга, а данас?.. Него доста о томе. И ово је много што сам вам о нашем Кнезу нагласио; а имало би се о њему причати читаву годину, па опет ни пола да се не каже!...”

„И ви његов повереник?!...”

„Морам, иначе би ме, да мало шушнем, изела помрчина.... И мислите да сам ја један?. Сви важнији људи у земљи, а особито они који су своју крв лили за ону нашу бедну домовину, овако мисле као и ја; али коме да се жалимо, — земља тврда, а небо високо!...”

Том су приликом барону Рикману склизле преко језика ове речи:

„Њега је Русија штитила од Турака, али га неће бранити ни од његова народа ни од његових првих и по земљу заслужних људи!”

И то је било доста. Кад се онај бедник вратио у Србију, он је на једном тајном скупу кнежевих противника отворено казао:

„.....Ич се не бојте!.. Русија је уз нас!...”

*

Ето, како су се и зашто су се политички ветри према Србији и њеноме Кнезу изменили и постали и оштрији и хладнији: Кнез Милош тражи да се, на основу 15. тачке царскога хатишерифа, Ерлије иселе из свију градова — сем царске посаде — а на то Порта одговара, да она ту тачку тако не разуме, већ да се то односи на оне Турке што су ван шанчева и који су саставни делови наших тврдиња у Србији. Овако тумачење Портино Кнеза Милоша просто запрепасти, и он поручи своје опуномоћенику у Цариграду, да се то тако разумно не може тумачити, јер друго је царска посада, која се састоји из царске војске, а друго су Турци Ерлије, породице, људи занатлије, трговци, њихне жене и деца. И српски опуномоћеник све то изјави на Порти, али она ни да чује. После дугих преговора, Турци предложе српском изасланику, да ту ствар протумачи Русија. Он се просто обрадује, мислећи, као у воску, да ће Русија ту тачку протумачити у корист Србије, јер се она друкчије не може ни разумети, већ онако како је ту изреком казато, а то је: „мусломанима, који нису у гарнизонима градским, са свим је забрањено становање у Србији“; али руска дипломатија ову тачку протумачи онако исто као и — Порта!...

А да је барон Рикман наишао на каквога другог човека, а не на онога издајницу и свога

Кнеза и своје Отаџбине, те да се о карактеру Милошеву распита, — од свега овога не би било ништа!. А овако, Србији беше у књизи судбине записано, да још дуго и дуго страда и муке мучи, док до својих признатих и утврђених права дође!...

XVIII

„Један сунчев зрачак беше обасјао истину, а лаж и клевету обелоданио !..“

Уставно питање избило је у Србији врло рано. Њега није изазвала потреба живота народнога; њега нису изазвали ни погледи народни ни оно што се њему чинило да је право или да је неправо; њега нису изазвале ни народне традиције, а још мање његове друштвене прилике, његови обичаји или ма што друго, што је с његовим животом срасло. Устав и уставни живот за српски народ су, у то доба, били са свим страна биљка. Они што су ту биљку пренели у Србију да је ту пресаде, нису познавали земљиште на које је пресађују, нити су имали са знања, може ли се она с коришћу накалемити на живот народни, који је вековима стајао под притиском османскога господарства, и од њега много штошта попримао, — опет нико од њих није могао знати, да ли би та биљка српском народу и његовој младој држави жељена плода донела....

Истина је жива, да је сва земља, у то доба, била прожета једном општом мишљу, а то је, да

она не може остати онако како је под Турцима живела, па ни онако, како је живела од 1815 па до 1830 године, већ да се у њој мора завести какав такав сталан поредак, каква таква државна организација. За то је био Кнез Милош, за то су биле народне старешине, за то је био сав народ. Та је мисао била за свакога јасна; али је било нешто у томе нејасно и неодређено, а то је: како да се то изведе?.. Сваки је живи осећао, да то баш није тако лак посао и да у Србији за њ нема вичних мајстора: народ неписмен, његове старешине неписмене, па чак и сâм Кнез неписмен; а писмени само они, што их је Кнез са стране позвао, да му у овоме мучном и деликатном послу помогну; а на њих су опет народ, кнезови, сердари и капетани, с неповерењем погледали. Ови су се последњи, као што смо већ једном поменули, прибојавали, да им ове „учене Швабе“ не преотму места, кад се у земљи заведу устав и писани закони.

*

Међу тим, од тога новог државног уређења очекивали су сви неко опште побољшање. Кнез Милош је очекивао да му нова организација државна обезбеди неприкосновеност владалачкога Дома, неприкосновеност његових кнежевских прерогатива; очекивао је безбедност престола од којекаквих, било домаћих било страних, насртаја, а особито од познатог подземног ровења његових непомирљивих противника

и незадовољника, који су опет завидним оком гледали, што се он над свима њима тако видно узвисио; народне старешине очекивале су, да им ново државно уређење осигура њихове положаје и да их колико толико побољша; сâм народ је опет очекивао од новог стања ствари укидање кулука и других терета што су заостали још од Турака, очекивао је већу правду и безбедност свога имања, и да му нико не стаје на пут да ужива опште-народне шуме и утрине; а незадовољници Милошеви радили су и дању и ноћу, да ново уређење државно донесе њима оно што су они желели, а то је, да заузму прва места у земљи, да Кнежеву власт скуче и да је у толико у своје руке прикупе и да их нико, па и сâм Кнез, док су год живи, с тих места свргнути не може.... И сама се Порта старала, да се на новој државној згради младе Кнежевине Србије остави какво било пенџерче, кроз које би она, у згодној прилици, могла да барата по унутрашњим пословима Србије, а по мало да сеје и семе раздора између Кнеза и „великаша,“ између ових и народа и — обратно, — те да тако непрестано цепа и снагу народну и снагу државну, и да данас држи једне на својој удици, а сутра друге.... Нешто налик на то радила је и настојавала и сама Аустрија да постигне, те да тако помета свако напредовање и снажење и српске државе и српскога народа. Па и самој Енглеској беше једина брига и старање, да Србију и њенога

Кнеза потчини искључиво своме утицају и да, на тај начин, Србију одстрани од Русије, која је своју крв пролила док је Србији обезбедила њену политичку егзистенцију.... И сад ко да све те, међу собом тако противположене, жеље и прохтеве измири?... Устав?. — Не; јер је он баш имао да унесе и у народ и у српску државу и у све односе — Кнеза према великашима, великаша и према Кнезу и према народу, па чак и према суседним државама, једну општу забуну и неспоразум и да широм отвори врата страном мешању у српске ствари.

*

Преко све добре воље Кнежеве, да се ово државно уређење што пре крају приведе, оно се ваздан протезало. И то беше таман добро дошло Кнез-Милошевим противницима. Они почеше по народу проносити гласове, да Кнез неће да да земљи Устав; да он хоће и даље да влада самовољно и без Устава као и сваки други паша. Они су те гласове дотурали и руској дипломатији, додајући уз то, да Кнез још непрестано неког ђавола пије с оним енглеским агентом, пуковником Хоџесом; они су чак и Турцима дошаптавали, како Кнез Милош шурује с босанским поглавицама и другим Султановим одметницима. Чак су се и ти гласови проносили, како се на Балкану спрема један општи устанак, а да су сви конци од тога подземног рада, управљеног против целокупности Отоманске Ца-

ревине, у рукама Кнеза Милоша. И ма да на Порти у истинитост ових гласова нису толико веровали, ипак јој је било добро дошло протурање оваквих гласова, те да, под тим изговором, учини што већи притисак на Србију и њенога Кнеза. Овакви гласови нису се могли допасти ни самој Русији. Она није желела, да ма какви изненадни догађаји на Истоку ремете њене планове у томе крају Отоманске Царевине, у толико пре, што је за њу одиста било неких знакова, да је она могла веровати у могућност онога, што су ти гласови наговештавали.

У овим и још многим другим доношењима било је гласова који су, по извесним знацима, изгледали вероватни, а било је и таквих, који су, напротив, изгледали са свим невероватни. С тога се сâм цар руски реши те пошаље изненадно свога крилног ађутанта кнеза Долгоруког, с важном мисијом у Србију, с препоруком, да, колико је могуће тачније, извиди: колико има истине у свему ономе што се против Милоша износило, а, узгред, да самом Кнезу изјави царско негодовање на сав његов рад после задобивених и признатих права српских, а особито на Кнежево „шуровање“ с енглеским агентом пуковником Хоџесом, који је од Енглеске нарочито послат у Србију, да се плеће у српске ствари и да ради против руских интереса на Балкану, који се у томе само састоје, да се хришћанима олакша њихово бедно стање.

Глас да овај царски повереник долази, изненадио је све у Србији па и самога Кнеза. Противници Милошеви у души су се радовали: они су у овоме доласку кнеза Долгоруког гледали свој успех; а Кнежеви искрени пријатељи, знајући, шта се против Кнеза износило по страним па и по руским новинама, држали су такође, да долазак Долгоруког значи победу Кнежевих душмана. И сам се Кнез беше доста узнемирио: он је знао да су га његови противници грдно оклеветали и оцрнили код свемоћног цара, покровитеља и добротвора Србије и српског народа, али се ипак одлучи, да царског изасланика дочека онако како то изискује и високи положај његов и онога, у чије име он долази, али да и себе одржи на висини на којој се налази као Кнез једног, истина малог и паћеничког, али и витешког народа; а ако се случајно или намерно кнез Долгоруки према њему покаже онако неуљудан и арогантан, као што се показао барон Рикман,¹ Кнез се беше решио, да му сместа окрене леђа и да с њим више ни речи не проговори.....

Али су се сви преварили у очекивању. Кнез Василије А. Долгоруки био је човек од велике старе племићке руске породице, веома образован и финих манира, човек племенита срца, али и строга карактера, дубока и проницава

¹ То је било оном приликом, кад је оно барон Рикман, генерални руски консул у Букурешту, дошао у Србију — 1835 год. — да у име руског кабинета уложи протест код Кнеза Милоша, што је дао земљи онакав — револуционаран — устав, и да потражи, да се он уништи и да му се сви примерци спале....

погледа. Он је увек тражио само истину и умео је и да је нађе, не по голој представци или по лепом руву, већ по наготи њеној, по правим и несумњивим знацима њеним.

Пре но што се кренуо из Петрограда, он се, колико је могуће боље, обавестио о стању Србије и до и после Таковског Устанка: прочитао је све што се дотле знало о Србији и о српском народу. Имао је верну слику и првога и другог устанка, а особито оних гроза што су их Турци починили од несрећне 1813 па до 1815 године. И Кара-Ђорђе и Милош изгледали су му легендарни... Он је замишљао Србију као земљу, коју је свака ала газила, цедила, опустошавала. Он се надао, према ономе шта се о „себичној и тиранској владавини“ Милошевој говорило, да је и сад нађе у бедном и сиромашном стању.

*

Долазак кнеза Долгоруког десно се доцне у јесен, у месецу октобру 1837 године. Јесен беше лепа, као што може само у Србији да буде. Србија у то доба беше махом сва покривена богатим и непрегледним шумама, у којима је, овде онде, било великих, широких и других пропланака, што их је народ за последњих двадесет година окрчио и у житнице претворио. Богато доње Поморавље, у то доба, било је као и данас најобилнија житница, окићена, овде онде, остацима, негда грдних, моравских лугова.

Летина у главном већ беше прибрата и у сувоту снесена. Још мало беху остали необрани познији кукурузи..... Шаша беше посечена и у котаре снесена, а по потесима су се жутили и беласали грдни жути и бели дулеци, као како растушено позлаћено стадо оваца..... Шуме и шумарци су се чисто преливали из златно-жуте у пурпурну боју. Река Морава, испресецаана шумама и грдним врбацама, више је личила на читав низ језераца, но на реку. Кнез Долгоруки кад је стао на српску обалу и кренуо се пут Крагујевца кроз ову живописну и непрегледну долину Моравску, кад је почео пролазити кроз, тада већ богата и китњаста, српска села — од Дунава па до Крагујевца, — њему се учинило, да је ушао у неку идилску земљу, пуну свакога природног чара и богатства..... На све стране беле се крда оваца; шуме пуне свиња, говеда и друге домаће стоке. Овде онде, срикала се говеда на нешто бучу, а млади јунци закрвавили очима, па роговима, од неке силе, раздиру шипрагом обрасле обале, а ногама земљу копају. Народ весело изводи песме, носећи последње остатке своје летине у своја села.

Кнез Долгоруки је на више места застајкивао и запиткивао час људе час жене, а час девојке о које чему, и сви су они одговарали весела лица и осмејка. Од Дунава па до Крагујевца, тадашње престонице Кнеза Милоша, он је само слушао песме, што су се ориле по по-

тесима и луговима, весели жагор по селима, шкрипу и клокорење волујских кола; слушао је блеку оваца и мuku говедâ и силан лавез паса по селима и засеоцима, што је све казивало да је ова лепа земља била пуна живота, пуна природнога блага и богаства, и да у њој нема ни трага од оне негдашње пустоши и сиромаштине из онога несретног доба, кад су ову лепу српску земљу разносиле копите бесних турских атова!... Душа кнеза Долгоруког беше се испунила неким, њему дотле непознатим, миљем. Пред Крагујевцом беху испкупљене грдне масе лепога шумадијског света, весела и лепо обучена. Под грмљавином топова, он је, као какав император, ушао у Крагујевац. Пут, којим је кроз масе народне пролазио, беше присут цвећем, а жене и девојке, па и сама деца, још су непрестано бацали ките цвећа пред овог великог, али и милог, госта народног, о коме је кроз народ ишла прича о његовом некаком великом претку, што је своме цару од очевидне пропасти спасао живот, те је с тога и добио име „Долгоруки.“

*

Кнез Долгоруки строго се држао царских упуштава: он их ни за длаку прекорачио није. Одсео је у двор, који му је за становање одређен. Ником живом није хтео казати ни што је дошао ни шта хоће; а и Кнез Милош врло је мудро учинио, што га није хтео да опкољава

својим пријатељима; јер је желео да се царски изасланик са свим слободно креће: да зове кога хоће, да говори с ким хоће; да иде куд год зажели и с ким зажели, а да у томе кретању не осети близину — ни Кнежеву ни Кнежевих људи.

Кнез Долгоруки беше одвећ симпатична појава: млад, стасит, отворен, љубазан према свакоме с ким је у додир долазио; а према Кнезу Милошу веома марљив, предусретљив и пул оне пажње, коју и највећи достојанственици чине према једном, па ма и најмањем владару. Каква разлика између овога племенитог сина велике Русије и онога порушенога Немца барона Рикмана!.... Кад је кнез Долгоруки хтео приступити послу, за који је у Србију послат, он прво позва себи директора Кнежеве Канцеларије Јакова Живановића. Он је с њим дуго разговарао. Ево неколико одломака из тога њихова разговора:

„Зашто Кнез Милош неће устав?“ упита ће одједном кнез Долгоруки.

На то ће Живановић:

„Ја нисам чуо да Кнез неће устав него, баш напротив, знам да он хоће устав..“

„Како хоће, кад је писао грофу Неселроди, да неће.“

На ово Јаков Живановић исприча кнезу Долгоруком целу историју о грађењу устава у Србији. Он је ту историју завршио овим речима:

„....Ето, Ваше сијателство, наш је Кнез тај који хоће устав, и који је први прихватио идеју

да земљи треба дати једну сталну организацију..... Он је тај који је до сад давао, не један већ три устава: прво онај, што га је у фебруару 1835 обнародовао, и који је живео само месец и по дана; за тим је наредио да се напише други устав. И он је написан и послат у Цариград на преглед; после је написан и трећи устав на основу *базиса*, који нам је донео барон Рикман. Тај је устав послат у Петроград, да га тамо увиде и ако што манишу, да поправе.... По моме мишљењу, ствар зашће само у томе, што Кнез хоће да у српски устав уђе и Народна Скупштина и знаци Србије: застава и њен грб...“

„А, не, не, то мора да изостане;“ упашће у реч кнез Долгоруки. „То се не налази ни у једној тачци Султановог хатишерифа, за чије испуњење zaloжио је своју царску реч и наш премилостиви Цар.... А ваш устав не сме прелазити границе које су у хатишерифу обележене.“

„Ама, Ваше сијателство, Народна је Скупштина старија и од тога хатишерифа и од нас свију у Србији. Она је срасла са животом нашега народа; оно што она реши и усвоји, то сва земља без поговора прими и томе се сви покоравамо као некој вишој вољи, и зато се из устава не може изоставити Народна Скупштина... После, у хатишерифу стоји, да је Србима слободно трговати и по Турској Царевини и то са српским пасошем; а какав би то пасош био на коме нема знака Србије, њенога грба;

даље, ми већ имамо наших трговаца који имају своје лађе, које иду чак до Галаца, па и оне морају на своме крову имати знак Србије, а то је српску заставу....“

На ово царски изасланик мало заћута. Као да су га разлози Живановићеви уверили; и онда ће рећи:

„Но, ја ћу се и о томе већ с Његовом Светлошћу разговорити. Све ће се то опет добро свршити....“

*

Кнез Долгоруки је имао још двапут-три састанак с Кнезом Милошем и то увек на само и без тумача. И чудо они су се врло добро разумевали. То је тврдио и кнез Долгоруки и Кнез Милош.... И кнез Долгоруки и Кнез Милош, били су, с дана на дан, један према другоме интимнији. И то су били добри знаци по Србију. За оно кратко време што је царски изасланик провео у Србији, он је више видео и уочио, но други који се годину бавио. Он се састајао с многим личностима с којима се желео састати, и с њима је на дуго и на широко говорио и о свима приликама у земљи распитивао се. Он је једном-два излазио и у села и улазио у куће појединих сељака. Он је желео да својим очима види и чује све — и оно што је с лица и оно што је с наличја, и оно што се јавно говори, и оно што се чује кроз уздахе оних које каква беда притискује. И, одиста, кнез Долгоруки је за оно кратко доба бављења

у срцу Шумадије, доста дубоко загледао: и у српску душу и у српско срце; и у српску кућу и у српску државу; — и у живот друштвени и у живот српске тадашње државе.....

И кад је пошао из Србије, кад се праштао с Кнезом Милошем, он му је свечано изговорио ове речи:

„Ваша Светлости, мене је у Србију послао Његово Величанство мој премилостиви Господар Цар Никола I, да се сâм лично уверим, шта има истинитога од свега онога, што су против Вас изнели ваши противници. И ја сам нашао и уверио се, да је све оно гола лаж и клевета, што се на Вашу владавину износи. Ја сам се својим очима уверио, да је ваш народ доста напредовао и да је он задовољан са својим Кнезом; ја сам се лично уверио, да је ова лепа земља српска пуна блага и богаства природнога — пуна као каква кошница меда; уместо јаука и кукњаве, плача и уздисаја, ја сам својим ушима слушао како се песме на све стране оре... Куд се год човек окрене види пуно разноврсне стоке, види лепа и китњаста села; види путове и толике јавне грађевине..... Уместо беде, јада и спромаштине, ја сам свуда видео живот: чио, весео, напредан!.. И ја ћу, Светлости, сматрати за најпријатнију дужност, да ово све верно представим своме премилостивом Цару и Господару, великодушном заштитнику Србије и српскога народа!..“

Овим речима кнеза Долгоруког, Кнез Милош је био толико ганут, да му ни једном речи није могао ништа да одговори. Две крупне сузе, што су се засијале у Милошевим очима, биле су сав одговор Кнежев....

Долазак кнеза Долгоруког у Србију беше одиста један сунчани зрачак, који за тренутак обасја и осветли праву истину ондашњега стања у Србији, а лаж и клевету обелодани; али се тај зрачак само моментано јавио: њега су опет заклонили црни и густи облаци што се, у то доба, беху над Србијом и њеним Кнезом нагомилали!...

XIX

„Чувај се невере што ти уз
колело седи!...“

Ништа није теже него изрећи праведан суд о људима, о њиховим делима и о догађајима, што су од тих дела изаткани. И у историји може да има сумњивих дата, онако исто, као што у једном спору може да буде сумњивих сведока. Па ипак све треба саслушати, испитати, размотрити, промерити, проценити; издвојити сумњиво од несумњивога, истинито од лажнога; наћи оно што се слаже с околностима, које састављају једну историјску истину, — па тек онда изрећи свој суд. И ма да ми овде не пишемо историју, већ само износимо поједине живе слике из онога важнога периода наше новије историје, из кога је постала ова наша данашња Краљевина Србија, — ми смо се, ипак, држали ове методе, једино у циљу, да нам те слике буду што приближније истини, да буду што верније и светлије.

*

Кад су оно Срби издисали на кољу, кад су оно били тешке и кржаве бојеве на Љубићу,

на Пожаревцу, на Дубљу, — онда Србији помоћи ни с које стране; а пошто је умукло бојно оружје, пошто је настала мајина; пошто се већ није било бојати да ће се у Србији повратити турска управа, — онда видимо, видимо зване и незване, где се као црни гаврани вију над Србијом, те јој се намећу са својим саветима и утркују се: ко ће јој бити већи и искренији пријатељ, саветодавац и — заштитник, а ко ли јој подићи лепше и китњастije уставне дворе!. Нашло се пуно, пуно њих, који су у чанак Србије дробили како су који хтели; а само је српском народу остало да он, веселник, покуса и оно што леди и оно што жеже!... И томе су највише допринели њени рођени синови, неки из незнања, неки из властољубља, а неки из освете, пакости и осиноности. Једни су радили да умале власт Кнезу Милошу, па су широм отворали врата туђинском баратању у српске послове; други су на све стране и рили и шили, да се они дочепажу и веће власти и — „дубоке народне кесе“, како би неки, у то доба, рекли; а да би се у тој власти могли и одржати, они су тражили наслона, не у народу, јер га ту нису могли добити, већ у туђинаца!...

Туђинци су опет то једва чекали, а особито београдски везири и они на Високој Порти.

А да би се овоме баратању у српске унутрашње ствари утрло странцима колико толико „легалног“ пута, ваљало је, по што по то, Ср-

бији дати за тај посао згодан устав. И он јој је и дат.....

Зар то, одиста, није за студију, да Србији, тако рећи силом, намећу устав две велике неуставне силе?... Једна од њих живеће, напредоваће, снажиће се још стотинама година, а неће јој, можда, пасти на ум да својој земљи да устав; а друге може и нестати с лица земље, а она га имати неће... И то кад га и којом приликом дају? — Онда, кад у Србији готово нико не зна ни шта је то устав, а још мање, какву корист он може донети српскоме народу и његовој младој држави!.. Онда, кад је у целој Србији готово сав народ био неписмен; онда, кад су и његове старешине биле неписмене; — онда, кад је чак и његов владалац био неписмен...¹

И није само то, већ се у тај устав уноси једна ругобна одредба, какве нема ни у једном уставу на свету. Она гласи:

„....Ни један члан Совјета не може се са свога звања збацити, док се његова кривица не би код Високе Порте доказала: да се учинио повин због каквог преступленија, или због нарушенија закона и земаљских уредаба...“

А то другим речима значи: да један државни саветник у Србији, може радити шта хоће и против свога Кнеза и против своје Отачбине и против устава и уредаба, па му ни Кнез ни земаљски судови ништа не смеју радити, већ

¹ Ми ово нарочито понављамо; јер то није доста поминути не једном и два, већ стотину пута....

га само могу тужити Високој Порти : дакле, ако курјак, ког су курјаци наместили да буде чобанин код оваца и јагањаца, коју овцу или јагње удави и прождере, онда да му господар стада не може судити, већ да мора ту његову кривицу предати на суд — курјацима!....

И да тако буде највише су допринели злосрећни синови Србије.

Ево шта један члан депутације, коју беше Кнез Милош послао у Цариград 1838 године, ради грађења овога устава, — пише вођи Милошевих противника :

„....Наша је ствар на најбољем путу. Ја сам већ неколико пута био код Решид-наше, министра спољашњих послова. Он је наше жеље оберучке прихватио. *Оно наше* улази у Устав. Он ме уверава да ће то одобрити и Русија, а дао ми је реч, да ће настати и код Султана да и он тај члан у уставу одобри, и одобриће га, каже. Ја редовно одржавам тајне сношаје са свима личностима које нам помажу да Устав испадне по нашој жељи... Могу ти још сад казати да је Књазу извучена асура. Све је тако удешено, да нас мора наименовати за чланове државног Совјета, а кад се то сврши, онда до нас стоји, да он у ствари буде оно што смо ми сад, а ми оно што је он.... Он има да игра како му ми будемо свирали; не хтедне ли, онда? — широко му поље!.. Све је оно из Устава отпало што је хтео Живановић. Он, сиромах, лети на све стране, не би ли кога год нашао, да му

помогне, али смо му ми, далеко пре, испресецали све путе његове: куд се год макне он удари главом о зид. Ето, то су ти они *пречански научењаци*, што су дошли да нама, Шумадинцима, капу кроје!.. Ја пред њим начиним тако жалосно лице, што Порта неће да прими жеље Књажеве, — да ме чак и он почне да теши, да се он, ипак, нада, да ће се све, на крају краја, на боље окренути... Он много полаже на руског посланика Бутењева, а нада се да ни Султан неће одобрити ону тачку о Совјету.... Прави је Божји вочић!.. Он се заборавио шта му је рекао један из руског посланства, а то је: да ће пре нестати и њега и Кнеза, него што ће се из Устава избацити члан 17!..“

Писмо се ово завршује: „имам да ти јавим и ову радосну вест: и Јованча је прешао на нашу страну. Он ми је казао: ради, брате, како те Бог учи, само гледај, да буде добро за народ и Књаза!...“

*

Ето, за овога човека кажу, да је био веома побожан и да се сто пута клео Кнезу Милошу, да, кад би сто глава на рамену имао, свих би сто за њ дао, а да би на његов миг скочио и у ватру и у воду.... Међу тим, он га је целог века лагао и најпосле — издао!..

Овај се човек веома плашио смрти, а кад се једном теже разболи, те му се учини, да му је куцнуо самртни час, — он зовне свеште-

ника, да се пред њим исповеди и да се причести. Ево шта се пред свештеником исповедио:

„...Оче, ја сам тежак грешник!... Мене је стари Господар из ништа подигао и обасуо ме сваким добром и поверењем. И ја сам све то проневерио: увуче ме, оче, она црна дружина у своје сатанско коло, и ја сам јој се и душом и срцем предао. Клеветао сам, црнио сам свога добротвора и добротвора народа српског, где сам год дошао и стигао: црнио сам га и код Руса и код Турака; црнио сам га и код самога народа српског.... Ја сам га најпосле и издао. Ово што се још Турци башкаре по српским градовима: Београду, Шапцу, Смедереву, Ужицу, Кладову, Соколу и Малом Зворнику, — то ја и она моја проклета дружина носимо на души!.. Оче, моли се Богу за моју грешну душу!..“

*

Овај је грешник истину казао. Великашке интриге сноване су на све стране. Оне су продирале чак и у најближу околину Кнежеву. Компас узајамног поверења беше се са свим изгубио. У то доба подозревао је брат на брата, отац на сина, пријатељ на пријатеља. Србијом је ишла фама која је наглашавала неку несрећу, а нико није знао коме ће се она за врат сручити. Сваки је зебао за се и за свој лебац. Они који су се Кнезу удварали, удварали су се још више Кнежевим противницима. На љубав народну и преданост више није нико рачунао. Па љубав

народна и јесте нека чудна работа: лепо је кад се она заслужи; али у одсудним тренуцима нека се у њу нико не узда. Она је вечито дремовна: она и кад порани — одоцни!.. У души свакога народа има једна доза немара, а да не рекнемо несвесности. Пред његовим се очима често изврше по њ судбоносни догађаји, а он то и не опази, и тек после, кад га заболи, он се тргне, тргне се као из дубокога сна, па ушта:

„Ама шта то би?!..“

Али то обично буде доцкан. Тако се нешто десило српском народу 1839 и 1842....

И српски је народ то скупо платио. Уместо оних што су га од Турака ослободили и што су поставили темељ његовој политичкој згради, он доби за господаре самозване „уставобранитеље!..“ И земља би окићена точковима; напунише се рупе врачарске у Београду, а Тркићеве у Шапцу невиним жртвама Вучићеве „установности“; а хиљадама српских синова гурнуше са својим животом преко Саве и Дунава — онако исто, као оно несрећне 1813 године!... Онај животни конач што одржава непрекидност политичког бића свакога, па и српскога народа, би пресечен и у Србији се одједном широм отворише врата династичном трвењу и туђинском баратању у српске унутрашње ствари. И Србија је тим бачена уназад за пуну половину века!.. Земља је грцала у блату стида и пони-

жења.¹ Они што су по њој палили и жарили, нису се ослањали на снагу и љубав народну, већ на помоћ и заштиту данас ове а сутра оне стране силе.....

И тако је Србија била осуђена да чека равно 20 дугих година, да чека док јој се Обреновићи врате, те да наставе прекинуто народно дело. И они су га срећно наставили: 1867 године отишао је и последњи Турчин из Србије, а на бедемима града Београда залепршала се српска застава!.. Срећна је то звезда, звезда Обреновића!.. Они су ударили темељ овој општој кући Србиновој; они су је са свим очистили од Турака; под њима се испунило оно божанско пророштво српскога песника:

„Друмове ће пожељет' Турака,
Ал' Турака нигде бити неће!..“

¹ Године 1848 један низам, на Варош-Капији, у по бела дана прободe једног дечка, јединца у оца и мајке. Ово узбуни цео Београд. Чаршија се затвори. Београђани скоче на оружје; а један „уставобранилац“ — онај исти, што је код барона Рикмана онако одррио Кнеза Милоша, — изађе пред њих и стане се на њих обрецивати:

„Куд сте се дигли?.. Шта хоћете ви?. Зар за једно шугаво багане да нас са Султаном завађате?! Кући се вуците!..“

Народ на ново плане и полети на њ. Он шмурне у нечију кућу. Људи полете за њим; али га не нађу: „побегао је својој кући!“ рекне домаћин. Народ се устреми и његовој кући. Донесе се и слама и намести свуд око куће: хоће да је запале, док ће неко викнути: „Није он ту!. Умакао је у кућу Вучићеву!..“ И народ се крене Вучићевој кући, али га овај утиша и умоли, да се разиђе, рекав' им, да ће то Турци скупо платити.... И ево како су платили: после неког времена једна була, напред велике пијаце, својом папучом млатне по врату једнога српског официра; а овај, сиромаш, шта да ради? Да сабљом на једној жени пере војничку част? А знао је мизерни положај своје Отаџбине. Скине официрску униформу и на тај начин спере љагу са образа српске војничке части...

Они су то, што су је проширили и извојевали јој независност; они су то, што су јој с врата скинули тешке синцире страних капитулација; они су то, што су обновили Немањину краљевину, они су то, што су је културно препородили и увели у ред образованих европских држава.....

XX

Стари су Римљани рекли: „Нека се врши закон, па макар свет пропао!“

А требало је рећи:

„Нека се врши правда, па макар — закони пропади!...“

Да се људи чешће сећају Бога и суда Божјега, да чешће помишљају да им на крају краја мрети ваља, много би више у свету било и добра и среће. Човек сваки час гледа како му неумитна смрт отима једнога по једног пријатеља; како подједнако коси и оно што му је мило и оно што му је мрско, па му се опет чини, да ће њега смртна чаша мимоићи. И онда удри у зло и у отимачину. И да пола светскога блага заузме, опет би му се чинило — да му је мало!... Ето, одакле почињу све људске заваде и омразе, све злобе и пакости, све беде и невоље овога света!...

*

Једнога лепог пролетњег дана, 1842 године, беше се много света искупило пред брусничким магистратом. На дугачкој клупи, што је под великом липом, седео је један човек сав крвав. Десни рукав у кошуље држао се само о доњем

рубуну: некаква сила беше га на самом рамену одвалила, те му се све раме видело. И оно беше огребано и — криво. Мало, мало, па би овај бедник, колико га грло доноси, стао запомагати:

„А јој, моја ојађена мајко, шта ћу ти сад?! Браћо моја, има ли гдегод суда и власти?!.. Господар једне Турке отера, а Бенадићи су сто пута гори од Турака!. Од њихна зла и зулума сиротиња је пропиштала!. Куку мени до Бога милога, ће ћу остати богаљ до вијека!?!“

У том ће неко повикати:

„Ево, долазе кнезови!..“

И онај се свет стаде размицати, да им пут отвори. Напред је ишао он — газда-Никола Луњевица.¹ Како се променио!. Ни онај човек ни дај Боже!. Сед је као овца!. Него је њему тада било и година: било му је преко 70. Али је опет био жив и ведар старац, у лицу румен као ружа, ведра чела, а доброћудна лица. На њему чошне чакшире, с малим свиленим арчом; горе свилена ћечерма, а озго ћурче од зезитунни чоше, оперважено танким фитиљем од сибирског самура. Преко силава опасао се белим мукадем-појасом,

¹ На велико наваљивање Кнеза Милоша, Никола Луњевица најпосле пристане да буде бар председник магистрата — окружног суда — у Брусници, која је само пола сахата удаљена од села Луњевица. Он је у томе звању и умро 11 маја 1842 године, а сарањен сутра-дан с леве стране манастира Вујна који је он обновио и улепшао.

с црнкастим бобицама. На глави велики и доста висок фес с плавом кићанком; на ногама шарене крмезли-чарапе и меке сереске ципеле. За појасом сребрњак — као да је млеко обливен. У руци је имао дренов штап, жут као восак. С њим су ишла још два човека, оба у турским хаљинама. Али нам ваља поменути и онога трећег у „швапском“ оделу. Он беше млад као капља, стасит и угледан момак. То вам је био цео персонал брусничкога магистрата: Председник, два кнеза и секретар, који је, у исто време, био и писар и архивар и секретар и све.

„Шта сте се, људи, толико искупили овде?“ упитаће одједном седи кнез, али баш у тај мах поче онај веселник да запомаже:

„Куку мени сињем кукавцу, шта ћу ја са животом својим?!..“

Кнез Луњевица се чисто трже, погледа онога на клупи, стаде га мерити од главе до пете, па ће га упитати:

„А ко те тако нагрди, добросрећниче мој?!..“

У овоме питању беше нечега чудноватог, нечега што је више личило на ругање но на сажаљење.

Уместо одговора онај опет удари у кукњаву:

„А јој мени и до Бога мога, зар у Господаревој земљи нигде власти нема?!..“

„Напали га, кнеже, на његовом маду, синови

Драге Ђенадића, па ето, шта су од њега учинили, рећи ће један дугајлија, што ту стајаше.

„Напали ме, кнеже, на моме имању, па, ето, лепо — убише, убише на мртво!..“ додаде онај ојађеник.

Луњевица оборио главу па нешто мисли, а, мало мало, па испод очију погледа у онога недаћника.

„Па баш, велиш, убише, убише на мртво?“ уштаће га кнез Луњевица.

„Убише, на мртво, кнеже!.. То су катили, каквих нема у свој рудничкој нахији!... Хеј мене до Бога милога, ја ћу остати богаљ до вијека....“

„О Ненаде!“ повика кнез-Никола Луњевица. И један крупан момак у чепкенима испаде пред седога кнеза. За силавом му две леденице, обе у сребро оковане, а белокорац му се пспречио, дужи од аршина. О бедрима му је висило ваздан којекаквих силимбета: мазалица, чачкалица, мали нож са сребрним канијама, а паласке све у саму срму оковане. Он стаде пред кнеза — као укопан.

„Води-де ми овога тамо па затвори; пази добро!.. Ако ти умакне, ти ћеш доћи на његово место!.. Јеси ли ме разумео, Ненаде?!..“

„Разумео сам, кнеже!“

И онај свет престаде да дише; а онај веселник скочи — као опарен. Зинуо. И лепо му

се видело, како му се тресу доње вилице. Сав је цептио — као да га је тролетница ухватила. Она два кнеза Ћуте — као заливени; а онај у швапским хаљинама пребледео као крпа. Осврће се да види хоће ли когод што казати; али све живо беше муком умукло.....

*

„Шта учинисте оно, г. председниче, ако Бога знате?! Ви уапсисте човека и несаслушана!..“ ушта ће секретар седега кнеза. Газда-Никола Луњевица се само осмехну, горко се осмехну, па ће онда рећи:

„Хе, моје дијете, ти још не познајеш овај наш народ. Не иде сваки јаук од болова и невоље, колико од ширетлука и притворства!... Људи кажу: не веруј женским сузама, а ја бих рекао, да су људске сузе више варљиве но женске.... Овај је дотрчао да уграби суд; а онај што је од овога настрадао, Бог зна, да ли је и жив.... Њега само што нису донели у поњавама!...

Тако је и било. Није прошло сахат-два, а неко обну волове доле пред магистратом. То је био стари Драго Ђенадић. У колима је лежао, поњавом покривен, његов најмлађи син Радован: десна му је рука на два комада пребијена, а једна дубока рана зјашила је на доњој левој вилици. Он није јаукао, већ би се, с часа

на час, чуо шкргут зуба — да човека мрави подиђу!...

*

„Шта сте то радили, Драго, да од Бога нађете?! Кољете се као дивљи зверови — као да у овој земљи нема суда, ако се коме што на криво учини,“ рећи ће кнез Луњевица, кад Драго Бенадић уђе у заседање, да каже како је то све било.

„Па јест, кнеже, тако је, истину говориш... Док су нас клали и гњавили Турци, ми смо се пазили и један другог чували као што брат брата пазити и чува, а сад један другог да поједемо!.. Али ћеш ми веровати, кнеже, да моја деца ту ништа крива нису. Ти познајеш дом мој, ти познајеш и народ мој. Моја деца никад ни на кога насрнула нису, а и не смеју, јер после не би им било станка под кровом наше куће. Него ти знаш ону нашу веселу крчевину горе под Јастребовом Стеном. Ми оно крчимо, ово је већ пета година, и нико нам живи не рече: станите, оно је наша браћевина; а само од неког времена овај несрећни Рајко Чанчаревић, почео је, овде онде, и то најпре као у шали, говорити, да оно ми за њега крчимо, а кад после, а он стане причати, да је то некака његова браћевина и да су ту његови стари секли стоци брст!.. А кад би јутрос око заранака, а мој овај добросретник изишао да оно мало чистине

потрни, као договорисмо се, да ту најпре мало бостана посијемо, а онај ти душман однекуд удари и повиче:

„Ене, зар хоћеш још и да заграђујеш моје добро?!.. Е, вала га више, бели, заграђивати нећеш!“ И ено шта је од онога веселог детета учинио! И да срећом не ударише туда оба Степановића, он би га са свим укапио!...“

„Па што си сад дошао, Драго?“ упита га кнез Луњевица.

„Дошао сам, кнеже, да ти то све јавим, и да потражим кака гођ видара, да ми сину намести руку, а већ за ону рану на образу и сами ћемо се постарати...“

„Тужиш ли га, Драго?“

„Па, кнеже, нека од Бога нађе; мени је сад прече, да оно весело дијете видам — те да не остане богаљ!.. Него бих те замолио, кнеже, да ономе катилу кажеш, да далеко обилази кућу моју и чељад моју; јер се може срести с она моја два старија сина, — па да међу њима крв легне.... Они су оба — као два риса: они би га жива растргли, па коме зло већ опет нама...“

*

Седи кнез сâм сиђе да види чича-Драгиног сина. Он сâм посла пандура чак у село Срезојевац да нађе Стојадина Врану и да га одмах доведе да намести руку сину Драгином; а Сто-

јадин је био лаке и сретне руке: где се прихвати ту зарашћују најтеже ране и убоји.

*

Драгин син са свим је оздравио. Он је и по тад могао косити за двојицу....

*

Једнога дана заседање у магистрату брусничком било је дупком пуно. Судило се Рајку Чанчаревићу, што је неправо напао на мџл чича-Драге Ђенадића и сина му тешко повредио. Ту је и Драго и његова сва три сина. Изведоше и Рајка. Био је блед као смрт.

У суду мртва тишина. Њу прекиде седи кнез Никола Луњевица:

„Хе, Рајко, де ми сад кажи, има ли у овој земљи суда и власти? Ја нећу ни да те питам ко је крив; јер ти то најбоље знаш; а то зна и онај озго....“

И онда се окрете чича-Драги Ђенадићу:

„Шта тражиш ти, Драго, од овога човека?..“

„Не тражим ништа, кнеже, мени је Бог све накнадио. Он ми је сина ослободио оних тешких мука, и ево ми га сад, Богу хвала, здрава и весела.... Па шта ћу више, кнеже?!... А и Рајку је доста било. Лежао је толико време у апсу, а имање му пропада....“

„Није му ништа пропало, кнеже. Рајкове су њиве пре окопане него чича-Драгине“, рећи ће један сељак Драгин..

„А ко му их је окопао; Вељо?“ ушита га председник Луњевица....

„Ево овај исти Драго Ђенадић са својим народом!“

Онај сав свет погледа у Драгу; чича Драго је гледао преда се. Нешто га је било стид.

И Рајко је оборио главу па гледа преда се. Он ником живом није смео у очи погледати....

„Чујеш ли ово Рајко?! Видиш ли, болан, како су ово добри људи. Ето, така дела Бог милује. Ко тако ради, на дому његову мора почивати благослов Божји!.. Иди и пољуби руку тога доброг старца!..“ повика кнез Никола Луњевица.

Рајко послуша. Полако приђе староме Драги, стаде преда њ и дркћућим гласом рече:

„Опрости, чича-Драго, ја сам те много увредио!“

„Нека ти је Богом просто, Рајко!.. Људи смо; а Бог је једини безгрешан...“

„Дај ми руку, чича-Драго, да је пољубим!..“

И Драго му пружи руку и Рајко је пољуби, пољуби је онако као што се љуби рука каквога седог свештеника. У суду није било човека, коме овај призор није сузу на очи измамио.

*

Ето, како је судио седи кнез Никола Луњевица — све до смрти своје. Његова је суђаја уносила у народ, не заваду, не инат и

пркос, већ мир и братску љубав.... Његов је суд лечио ране у народу, а није их разгребавао. Он није познавао ни устава ни земаљских закона, али је добро познавао шта је то правда Божја. И он је њој јединој служио.....

А како ми радимо?....

Одговор на ово питање, сâм за се, тражи једну читаву књигу...

ЕПИЛОГ

„Бог плаћа и на четвртом колону!...“

То је био Он.

Он је био сироче — и код жива Оца и код живе Мајке. Сироче ово није имало ни свога детињства. Украли су му га бездушни људи. Он је једнога дана отргнут из нежна загрљаја своје Мајке, па је предат бризи и старању свога Оца. Од то доба Њему се чинило, да над Њим не лебди топла родитељска љубав, већ некакав, као гуја хладан, рачун, рачун једног до темеља разореног породичног живота. Од то доба овај је сиротан проводио своје млађане дане у једној леденој средини, у којој се Он увек осећао туђ... Његово племенито срце створено је да љуби, а у њ је, с дана на дан, улевата сумња и неповерење. Он је мрзео притворство као црну кугу, а оно се у Његов дом увлачило и на врата и на прозоре.....

*

Његова млада душа сенчена је све самим загонеткама, које Он није могао да разуме. И боље; јер да их је разумео, Његову би душу тек то сазнање — убило.

*

Он је самим Провиђењем одређен да настави дела Својих Славних Предака. Па?.. „Што се за дан озидало, то је некака невидљива сила за ноћ порушила!..“ Он је самим Богом одређен да гоњене заштити, уцвељене утеши, пале подигне. Па?.. Је ли могао приштити гоњенога у заштиту узети, палоба подићи; тужнога развеселити и утешити?..

*

Његова млада душа била је крилата: она се често хтела винути у више небесне регионе, одакле се виде и све дражи и све врлине овога света, и све стазе и сви путови, што су их људско искуство и ђенијални умови свију векова и свију народа просекли и уравнали, — хтела се винути и полетети тамо, али је увек осетила, да су јој крила подсечена....

*

Он је често падао на колена и молио се Свевишњему, да му пошаље анђела храни-

теља, да његову клонулу душу оснажи и да у њу унесе и више одважности и више одлучности, и више отпорне моћи, те да може издржати загонетни притисак, који му је грозио, да ће га тако сломити, како после не би ваљао ни себи ни другоме..

И Бог је услишио молитву његову. Он му је, у своје време, послао анђела хранитеља.....

Тај анђеол хранитељ, то је била — Она.....

* * *

Љубав — то је најузвишенији дар Божји. О њој су сви светски песници певали, али је још ни један довољно опевао није, нити ју је ико до данас могао представити у правој светлости њеној; јер љубав и нема свога одређенога обличја: она је што и јутрења румен, што се при додиру првих сунчаних зракова стане преливати у миријаде миријада боја. И ко ће те божанствене разноликости да схвати?!..

Јест, љубав је несхватљива: она, у једно исто време, и леди и сагорева, и усрећава и унесрећава, и оживљава и — убија!.. Она у једној руци носи лучу живота, а у другој — косу смрти. Она је то што се титра и

судбином људи и судбином народа. Њој је све потчињено — светови као и атоми из којих су они образовани.... Љубав је господар неба и земље. Њом је испуњена читава васељена. У праву суштину њену још нико завирио није; а и ко би могао завирити у тајне Свевишњега?!.. А љубав је тајна Божја....

*

Љубав осваја срца у људи, а њихне душе до заноса опија. Она је то што два срца једно за друго спаја, те од два срца постаје једно; она је то, што две душе једну у другу слива, те од њих две постаје једна.... И ко би накастио, да их поново подвоји, он би пре уништио оба та бића, него што би успео да их раздвоји; он би пре сама откања њихових срдаца покидао, разорио, а њихне душе умртливио, него што би постигао оно што је наумио..... Љубав је елемент што елементе спаја, а што она споји, то никаква сила није кадра да раздвоји; што љубав сазида, то само мржња може да разори; а добра срца која су створена да љубе, и племените душе, које су Богом надахнуте да се милују, — не знају ни за какву мржњу.....

*

Где су се Њих Двоје први пут видели, то наша прича не зна. Она зна само то, да

су и Њихова срца и Њихове душе затреперили од првога сусрета, од првога погледа: некаква божанска струја минула је целим бићем Њиховим. То беше дах праве чисте, Богом дане, љубави, љубави што лед око срца растапа, што заљубљене душе узноси горе у више сфере небесне; то беше љубав што клонуле душе подиже, што болна срца лечи, опоравља, — то беше љубав што мртве из гробова васкрсава.... То беше дело самога Господа Бога.

То није била љубав голога случаја, производ једнога обичног сусрета. Она је, као здраво и једно зрно, што је пало на бујно и плодно земљиште, никло, па је после под благословеним зрацима сунца, истија расло, снажило се, док се није развило у један горостасни дуб, коме већ нису могли наудити ни буре ни бесни оркани; то беше божанска варница, бачена на једно пусто огњиште, огњиште на коме још никад није горео свети огањ љубави. Варница је та ту, под својим властитим пухором, годинама тињала, док одједном није букнула у један величанствен, у један засењујући пламен....

*

Душе су људске још неиспитане. Оне су видовите. И кад човек спава, душа је његова будна. Наш сан, то је њена јава, а та јава,

то је сенка њенога праисконског бића. За њих нема даљине: оне су у једном трену на другом крају света. Оне нађу своје идеале тамо, где се нико живи надао није. Има душа, док се виде, оне се заволе, оне се једна у другу стопе. Њима се учини као да су од искони и биле заједно, па их је некака невидљива сила раставила.... Тако се нешто догодило и Њима Двома — Њему и Њој.....

*

Они су били далеко једно од другог, али су њихове душе биле увек заједно: Она је била на далеким, цвећем и шимширом обраслим обалама класичног Бискаја, у једном вилинскоме дворцу, што је носио милосно Име Његово... А Он?.. Он је био хиљадама миља од Ње удаљен. Он је био на живописним обалама плавога Дунава, у крилу своје драге Отаџбине... Али су њихове душе прелетале час са Бискаја на Дунаво, а час са Дунава на обале сињег Атланског Океана. Они су једно другом слушали откуцаје срца.... Кад би Њега нека сета притисла, онда би и Њу туга обузела; кад би Њему у грудима брже срце почело куцати, онда би и Она чисто уздрхтала; а кад је Њега бесаница морила, онда ни Она, сву драгу ноћ, не би

око на око свела. Њена би душа полетела Београду, а Његова Атланском Океану. И оне би се на врховима горостасних Алпа среле и једна у другу слиле.... Туга Његова, то је била и туга Њена; радост Његова плинула би и преко Њених бајних образа!..

Он је у Њеним црним очима гледао Свој идеални свет, а Она у Њему? — Свога Бога....

* * *

Јест, чудни су и непостижни путеи Божји!. Он — Потомак Таковског Јунака, Праунук онога сужња, што га је 1815 крвожедни Скопљак-паша окувао у тешке синцире, па га тако окувана, и у ноге и у руке, бацио на дно у тамницу и ту га приковао за ледене зидине проклете Небојше куле; а Она — Унука онога племенитога сина Србије — тада најбогатијег Србина у свој питомој Шумадији, што зобницама блага свога и товарима цебане и оружја, притиче у помоћ и првоне и другоне устанку; што, међући главу у торбу, првих дана другога устанка, када глава једнога рајетина није вредила ни колико главица купуса, — сâм лично слази у Београд, да преко својих познаника и пријатеља Турака, а силом злата свога, спасе драгоцени живот најмлађем брату Војводе Милоша!... Да спасе од очевидне смрти онај живот, коме је самим Промислом Божјим, било одређено, да у своме потомству после

крваве топчидерске катастрофе, настави Династију Обреновића!.....

Он је тим задужио Србију, он је тим задужио Народну Династију — Светли Дом Великих Обреновића!.....

И зар ми не видимо у свему томе узвишени Прст Божји, који, ево, и на четвртном колону исплаћује — неисплаћене дугове Србије!...

*

И кад се та милост Божја јавила? Онда, кад је овај много напаћени, мржњом и завадом, инатом и пркосом, узајамним оптуживањем и клеветањем — деценијама раздирани народ тражио утола болу своме, тражио лека тешким и дубоким ранама својим, тражио и једно и друго — у узајамном праштању и измирењу своје рођене, а крвнички завађене, деце....

И он га је нашао. Нашао га је у неисцрпном врелу оне божанствене љубави, што је, као какав Богом надахнути атавизам, прешао од великих Предака на, милошћу богате, Потомке Њихове....

Мир Србији!.. Слава небесима!..

НАПОМЕНЕ

У нашој напомени, у почетку, на трећој страни,
случајно је изостало: и

Мемоарима Проте Матије Ненадовића.

ОСТАЛА ДЕЛА Л. КОМАРЧИЋА

Драгоценa Огрлица, *трича у своје време*, на шеснаестини, 231 страна. 1880 год.

Мој Кочијаш, *слике 1883 године*, на шеснаестини, 390 страна. 1887 године.

Бездушници, *роман*, (I свеска) на шеснаестини, 407 страна. 1889 год.

Два Аманета, на шеснаестини, 284 стране. 1893 год.

Један Разорен Ум, на шеснаестини, 253 стране. Српска Краљевска Академија досудила је овоме делу Мариновићеву награду за 1893 год.

Приповетке Л. Комарчића: *Записник једног покојника; Последње збогом; Шах мат!* на шеснаестини, 138 страна. 1894 године.

